

Antal Z. László¹ és Koltay Erika²

¹ Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológia Intézet / Eötvös Loránd Research Network, Centre for Social Sciences, Institute of Sociology

² Néprajzi Múzeum / Museum of Ethnography

DOI: <https://doi.org/10.29179/EgTud.2022.1.29-49>

A természetes gyógymódok szerepe az egészségügyi ellátásban: korlátok és lehetőségek az ellátás sérülékenységének csökkentésére

The role of complementary and alternative medicine in the health care system, its barriers and possibilities in risk-reduction

Összefoglalás

Az „Éghajlatváltozás és egészség” jelentés egyik fejezete részletesen foglalkozott az alternatív gyógymódok egészségügyi ellátásba történő bevonásának lehetőségével egy, a klímaváltozás következményeként kialakuló krízishelyzetben. Jelen kutatás tovább vizsgálja ennek a lehetőségnek a feltételeit. A természetes gyógymódok társadalmi támogatottsága a fejlett országokban, köztük Magyarországon is a természetgyógyászat 1980-as években Magyarországon történő újbóli megjelenése óta fokozatosan növekedett. Ennek eredményeként ezekben az országokban ezek a gyógymódok egyre jelentősebb szerepet töltenek be az egészségügyi ellátásban és társadalmi szinten is a gyógyító-megelőző feladatok ellátásában. A tanulmány szakirodalmi források és a hazai egyetemi képzésben, valamint a természetgyógyászati tanfolyamokat indító intézményekben dolgozó szakemberekkel készített interjúk segítségével bemutatja a természetgyógyászat magyarországi helyzetének változásait az elmúlt 30 évben, valamint azt is, hogy a gyógymódoknak milyen szerepük lehet az egészségügyi ellátás sérülékenységének csökkentésében.

Kulcsszavak: egészségügyi ellátás sérülékenysége, komplementer és alternatív orvoslás, integratív medicina, természetgyógyász képzés

Abstract

One chapter of the “Climate Change and Health” report analysed in detail the possibility of complementary and alternative medicine in health care in a crisis due to climate change. The present research further investigates the conditions for this possibility. Social support for complementary and alternative medicine has gradually increased in developed countries, including Hungary, since the re-emergence of complementary and alternative medicine in Hungary in the 1980s. As a result, in these countries, these therapies are playing an increasingly important role in health care and at the societal level in the performance of curative-preventive tasks at the societal level as well. The study presents the changes in the situation of complementary and alternative medicine in Hungary in the last 30 years and describes role of these treatments in reducing the vulnerability of health care, by reviewing the literature sources and by interviews with experts working in Hungarian university education and institutions launching complementary and alternative medicine courses.

Keywords: vulnerability of health service, complementary and alternative medicine, integrative medicine, complementary and alternative medicine training

EGÉSZSÉGTUDOMÁNY

2022;66(1): 29-49

HEALTH SCIENCE

Közlésre érkezett: 2022. január 20.

Submitted: 20 January 2022

Elfogadva: 2022. április 6.

Accepted: 6 April 2022

Levelezési cím/Correspondence:

Antal Z. László

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Társadalomtudományi Kutatóközpont

E-mail: Antal.Laszlo@tk.hu

Bevezetés

A 2020-ban elkészített „Éghajlatváltozás és egészség” jelentés¹ bemutatta, hogy a rendkívüli időjárási események és ezen kívül más kockázatok is veszélyeztethetik az egészségügyi intézmények működését. Ezek a rendkívüli helyzetek olyan megterhelést jelenthetnek ezen intézmények számára, amelyekre nincsenek felkészülve. 2020-ban Magyarországon és számos más országban ez az elméleti lehetőség a járvány miatt valósággá vált. A modern társadalmak számára az egészségügyi ellátásnak ez a rendkívüli helyzete egy olyan új társadalmi jelenség, ami az egész társadalom egészségét és életét veszélyeztette. Az egészségügyi ellátás sérülékenységének növekedése minket is arra ösztönzött, hogy az erre a helyzetre adható lehetséges társadalmi válaszokat alaposan átgondoljuk. Ezen kívül ösztönző volt számunkra az is, hogy több különböző ok miatt, hasonló helyzetek a jövőben újból előfordulhatnak. Ezért merülnek fel egyre határozottabban most az alábbi kérdések:

- *Az egészségügyi intézmények működését veszélyeztető rendkívüli helyzetekre hogyan tud egy társadalom felkészülni?*
- *Hogyan lehet az egészségügyi intézményekre nehezedő terheket a rendkívüli időszakokban csökkenteni?*
- *Mennyiben és hogyan járulhatnak hozzá a természetes gyógymódok a rendkívüli helyzetek miatt kialakuló kockázatok csökkentéséhez?*

Ezekre a kérdésekre az egyik lehetséges szociológiai válasz az, hogy számos más területhez hasonlóan a gyógyítást illetően is a minél szélesebb körű társadalmi együttműködés segítheti a hatékony válaszok kidolgozását és azok megvalósítását. Ezt erősíti meg a WHO 2018-ban kiadott „HEALTH AND CLIMATE CHANGE” című külön jelentése. „Az éghajlatváltozás miatti kockázatok hatékony kezelése és az egészségre gyakorolt előnyök maximalizálása széleskörű társadalmi támogatást (összefogást) igényel, amelyben mind az egészségügyi közösség, mind a civil társadalom szerepet játszhat.”²

A széleskörű társadalmi együttműködés megvalósításának egyik feltétele a gyógyítás fogalmának kitágított értelmezése, vagy pontosabban fogalmazva, az eredeti értelmében való használata. Ennek értelmében minden társadalom rendelkezik olyan gyógyító tudással, amelybe beletartozik az egészségügyi intézményekben alkalmazott tudás, továbbá mindaz a tudás, amellyel a társadalom ezen a téren képzett és nem képzett tagjai is rendelkeznek és szükség esetén használnak³. Ez a gyógyító tudás a következő három kategóriába sorolható: a tudományos orvoslás, a népi gyógyászat és a komplementer vagy alternatív orvoslás. Az ebbe a három kategóriába sorolható gyógymódokat, a köztük lévő hasonlóságokat és különbségeket az „Éghajlatváltozás és egészség” jelentésben¹ részletesen ismertettük. Ebben a jelentésben bemutattuk azt is, hogy több országban, köztük Magyarországon is, az egészségügyi intézmények egy része már alkalmazza a tudományos orvoslás és az alternatív gyógymódok együttműködésén alapuló integratív medicinát, amely a gyógyítás területén a “széleskörű társadalmi együttműködés” egyik fontos eleme. Ennek az orvosok és a természetgyógyászok közötti együttműködésnek további fontos előnye, hogy hozzájárulhat az egészségügyi intézmények ökológiai terheinek csökkentéséhez is. Egy 2019-ben megjelent tanulmány⁴ „Az integratív medicina egy jó recept a beteg embereknek és a bolygónak” (Integrative Medicine Is a Good Prescription for Patients and Planet)) - az integratív medicina hatását vizsgálta meg környezetvédelmi szempontból. A tanulmány szerzői így fogalmazzák meg ezt az összefüggést: „Az integratív orvoslás alapjául szolgáló alapvető stratégiákban és elvekben megvan az a lehetőség, hogy közvetlen és közvetett pozitív hatást gyakoroljanak a környezetre. A szerzők három konkrét stratégiát emelnek ki: a megelőzés hangsúlyozását, amely csökkenti az energiaigényes egészségügyi rendszer terheit; olyan eszközök biztosítását az önszabályozáshoz, ame-

lyek „alacsonyabb szén-dioxid-kibocsátású boldogsághoz” és környezetbarát életmódhoz vezethetnek; valamint olyan gyakorlatokat, amelyek fokozhatják a társadalomtudatos és környezettudatos magatartást.”

Az „Éghajlatváltozás és egészség” program keretében 2021-ben lehetőségünk nyílt arra, hogy egy ilyen jellegű „széleskörű társadalmi együttműködés” lehetőségeit és akadályait megvizsgáljuk. Az egészségügyi ellátás területén ilyen „széleskörű társadalmi együttműködés” alakulhat ki például a megelőzés és az egészségmegőrzés jelenleginél intenzívebb tanításával és alkalmazásával. Ezek közé a lehetőségek közé tartozik az otthon is használható gyógymódok és a természetes gyógymódok széleskörű társadalmi ismeretének növelése is.

Tanulmányunkban most ezek közül a lehetőségek közül azt vizsgáljuk meg, hogy a természetes gyógymódok jelenleg Magyarországon milyen szerepet töltenek be a gyógyító-megelőző feladatok ellátásában, továbbá azt, hogy ezek a gyógymódok és ezek társadalmi támogatottsága” hogyan járulhat hozzá a „széleskörű társadalmi együttműködés” kialakításához.

Anyag és módszer

Megközelítésünkben az alternatív gyógymódok társadalmi támogatottságának vizsgálata a következő adatok figyelembevételével végezhető el: az orvos - természetgyógyászok és a „nem-orvos”- természetgyógyászok száma az országban; a természetgyógyászati képzéseken résztvevő hallgatók és a képzés után sikeres vizsgát tett hallgatók száma; a természetgyógyászati kiadványok (könyvek, folyóiratok) száma és ezek példányszáma; a természetgyógyászattal foglalkozó on-line oldalak száma és ezek látogatottsága; a természetgyógyászokat felkereső emberek száma és ennek rendszeressége; a természetgyógyászati módszereket otthon használó emberek száma, tudása; a herbáriák, a bioboltok és a gyógyszertárak természetgyógyászathoz kapcsolódó forgalma.

Több szempont, és főleg a rendelkezésünkre álló források figyelembevételétől úgy döntöttünk, hogy az alternatív gyógymódok társadalmi támogatottságának vizsgálatát az orvosok és az egészségügyi szakdolgozók képzésével foglalkozó egyetemeken, valamint a természetgyógyászati tanfolyamokat tartó szervezeteknél folyó természetgyógyászati képzések vizsgálatával kezdjük el.

Az egyetemi oktatás és a különböző képzések vizsgálatával ugyanis képet kaphatunk arról, hogy körülbelül hány képzett orvos-természetgyógyász és természetgyógyász lehet az országban és arról is, hogy ezek a képzések mennyire segítik elő a „széleskörű társadalmi együttműködés” kialakulását. A képzések vizsgálatunk szempontjából azért is fontosak, mert hozzájárulnak az „otthon is használható gyógymódok” széles körben történő ismeretéhez és használatához. Az „otthon is használható gyógymódok” közé azok a gyógymódok tartoznak, amelyeket minden ember használhat saját maga és családtagjai gyógyítására. Ezeknek a gyógymódoknak egy része az egészségügyi ellátásban használt gyógymód, mint például a patikákban megvásárolható különböző tesztek, recept nélkül kapható gyógyszerek vagy az elsősegélynyújtáshoz szükséges anyagok. E gyógymódok közé tartozik a természetgyógyászati módszerek egy része is, mint például a gyógyteák, a különböző masszázsek és segédeszközök, pl. köpöny, fül-, és testgyertya alkalmazása, valamint a tradicionális mentális technikák. Az „otthon is használható gyógymódok” azért is kapcsolódnak ehhez a kutatáshoz, mert ezek is hozzájárulnak a széleskörű társadalmi együttműködés kialakításához és az egészségügyi intézmények terheinek csökkentéséhez.

Alkalmazott módszerek

Az ezen a téren végzett korábbi hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek bemutatása, a felsőoktatási intézményekben és a természetgyógyászati tanfolyamokat tartó szervezeteknél dolgozó szakemberekkel interjúk készítése.

Mivel a kutatás egyik része az egyetemi képzéssel foglalkozott, ezért tekintélyes, ezen a téren komoly tapasztalatokkal rendelkező oktatókat kértünk meg arra, hogy személyes tapasztalataik alapján válaszoljanak a kérdéseinkre.

Jelenleg Magyarországon egyedül az Országos Kórházi Főigazgatóság végzi a természetgyógyászati vizsgáztatást, így egyedül ennél az intézménynél állnak rendelkezésre azok az adatok, amelyek lehetővé tették volna számunkra azt, hogy egy országos lista felhasználásával válasszuk ki a végzett természetgyógyászokat. A Főigazgatóság azonban nem hozza nyilvánosságra a természetgyógyászokra vonatkozó összesített adatokat és azokat e kutatáshoz való felhasználására, erre vonatkozó kérésünk ellenére nem kaptuk meg. A Magyarországon természetgyógyászati tanfolyamokat indító intézményekről eddig nem készült átfogó elemzés, így ezt sem tudtuk felhasználni a szakembe-

rek kiválasztásakor. Ezért az ország különböző városaiban dolgozó olyan szakértőket kértünk fel a kutatásban való részvételre, akik vezető szerepet töltenek be a természetgyógyászok képzésében, és akik ezen a területen több éves vagy több évtizedes tapasztalattal rendelkeznek. A kiválasztott orvosokat és természetgyógyászokat egy levélben tájékoztattuk a kutatásról és felkértük őket az együttműködésre.

A pandémiás helyzetre való tekintettel az interjú készítést online formában valósítottuk meg, ill. lehetőség volt az írásban történő válaszadásra is. A 29 felkért szakember közül végül 11 fő vállalkozott arra, hogy segíti ezt a kutatást. A tanulmányban ennek a 11 interjúnak az eredményeit mutatjuk be.

A kutatás nem ad, nem adhat teljes áttekintést a Magyarországon folyó természetgyógyászati képzésekről és arról sem, hogy ezeket a módszereket hányan, milyen eredménnyel használják az egészségügyi intézményekben, a természetgyógyászati rendelőkben vagy otthoni körülmények között. A kutatás azonban mindenképpen hozzájárulhat ahhoz, hogy ezt a területet az eddigieknél jobban megismerjük.

Eredmények

1.) Az alternatív gyógymódok meghatározása és társadalmi támogatottsága a fejlett országokban

a) Az alternatív gyógymódok meghatározása

A komplementer és alternatív orvoslás (az angol nyelvű szakirodalomban: complementary and alternative medicine, CAM) szinonimái a következő megnevezések: alternatív orvoslás, alternatív gyógymód, komplementer orvoslás vagy medicina, nem-konvencionális gyógymódok, természetgyógyászat. A nemzetközi szakirodalomban egyre inkább a komplementer és alternatív orvoslás elnevezés használata terjedt el. A természetgyógyászat egyéb szinonimái között nincs lényeges különbség, tehát bármelyik fogalomhasználat releváns. Szakterületeket tekintve a komplementer és alternatív orvoslás az orvosi szakirodalomban, a nem-konvencionális kifejezés a jogi szövegekben fordul elő többször, a természetgyógyászat pedig a köznapis szóhasználatban. Ezek azonban csak a viszonyrendszerre és a hangsúlyok kiemelésére, nem pedig eltérő tartalmakra vonatkoznak. A Magyar Tudományos Akadémia Orvostudományok Osztályának állásfoglalása (2010) a komplementer medicina használatát javasolja⁵. A WHO⁶ a következőképpen definiál-

ja a komplementer és alternatív orvoslást: „... olyan betegségmegelőző, diagnosztikai és gyógyító eljárások összessége, melyek nem részei az adott ország saját tradíciójának és nincsenek integrálva az ország egészségügyi ellátórendszerébe”. Ezeket a gyógymódokat a tudományos orvoslás helyett (alternatív) vagy amellest, annak kiegészítéseként (komplementer) alkalmazzák. Meglehetősen tág az így meghatározott és ide tartozó gyógymódok köre. Ide tartozik például a gyógynövényterápia, az akupunktúra, a kiopraktika, a reflexológia és a spirituális gyógyítás is. Számos országban – mint ahogy azt később bemutatjuk, a fejlett országokban is – fontos szerepe van a lakosság ellátásában ezeknek a gyógymódoknak. Ez a tudás, a népi orvosláshoz hasonlóan, két elkülönülő szintre tagolható: a hétköznapi – mindenki által megismerhető és használható – tudásra és a specialisták, a képzett szakemberek tudására⁷. Ezeknek a gyógymódoknak a hivatalos elfogadottsága (jogi szabályozása), használatának aránya és oktatása országonként különböző. Az Európai Unióban sincs ez a terület egységesen szabályozva.

b) A társadalmi támogatottság növekedése a fejlett országokban

Az elmúlt évtizedekben több országban készültek vizsgálatok arról, hogy milyen társadalmi csoportok milyen arányban keresik fel a természetgyógyászokat, továbbá, hogy különböző betegségekkel miért fordulnak természetgyógyászokhoz az emberek. Ezeknek a kutatásoknak azonban eltérő a módszertana, ezért az eredmények nehezen hasonlíthatók össze.

A komplementer és alternatív medicina a XX. század végén nagy népszerűsége telt szert az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. Ezt a változást mutatja be Simon Judit és Berend Dóra Ágnes a „Komplementer és alternatív gyógymódok” című tanulmányában⁸. Az Egyesült Államokban a komplementer és alternatív medicina elterjedtségének mértékét 1990-ben és 1997-ben két reprezentatív felmérés segítségével vizsgálták meg. A vizsgálat egyik eredménye az volt, hogy az alternatív szolgáltatásokra fordított kiadások 45,2%-kal növekedtek ebben az időszakban⁹. Egy ehhez hasonló, 1997-ben és 2006-ban Kanadában folytatott kutatás hasonló eredményre jutott: a kanadaiak esetében is 50%-kal nőttek a komplementer és alternatív medicinára fordított kiadások¹⁰. Egy Nagy-Britanniában 2003-ban más módszerrel végzett kutatás szintén arra a következtetésre jutott, hogy ebben az országban is növekszik a fogyasztói igény az alternatív gyógymódok iránt¹¹. Ennek egyik jele, hogy

egyre több terapeuta dolgozik Nagy-Britanniában, és a számuk 2002-ben már kb. 60.000-re tehető. Ennek a számnak a növekedéséhez hozzájárult az is, hogy számos komplementer és alternatív gyógymód használatát finanszírozza a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat.

Az Európai Unió támogatásával valósult meg 2010 és 2012 között a „Páneurópai kutatási hálózat a komplementer és alternatív gyógymódok” (A pan-European research network for Complementary and Alternative Medicine) című kutatás¹², amelynek célja az volt, hogy feltérképezze az európai országokban az alternatív gyógymódok helyzetét. Ennek a 39 országban végzett kutatásnak az eredményét a kutatás vezetői röviden így foglalták össze: „A komplementer és alternatív gyógymódok népszerűek Európában, de tanulmányozásuk nehéz.” Minderről a kutatás eredményeit bemutató honlapon a következők olvashatók: „Általában az európaiak elfogadják az alternatív gyógymódokat. Ezen szolgáltatások igénybevétele exponenciálisan nőtt az utóbbi évtizedekben. Az európaiak azonban megbízható és hiteles információkat és átlátható szabályozást akarnak ezekről a szolgáltatásokról és az alternatív gyógymódok képzési rendszeréről.”

Az Egyesült Államokban és több nyugat-európai országban a '70-es és különösen a '80-as évektől kezdve olyan mértékben nőtt a természetes gyógymódok iránti érdeklődés, hogy több országban is megkezdődött a természetgyógyászat oktatásának felsőoktatási intézményekben¹³.

A természetes gyógymódok folyamatosan növekvő jelentőségét erősíti meg, hogy a WHO 2022 márciusában egy új intézményt, a Természetes Gyógymódok Nemzetközi Központját nyitotta meg Indiában¹⁴. Az alapítás mellett szóló érvek között olvasható a következő is, amely érinti a fejlett országokat is: „Becslések szerint a világ lakosságának körülbelül 80%-a használja a tradicionális orvoslást. Eddig a 194 WHO-tagállam közül 170 jelentett be tradicionális orvoslást, és kormányai a WHO támogatását kérték a tradicionális orvoslás gyakorlataira és termékeire vonatkozó megbízható bizonyítékok és adatok létrehozásához.”

Az alternatív gyógymódok támogatottságát vizsgálta meg 2014-ben Európában a European Social Survey¹⁵ 21 országra kiterjedő adatfelvétele. (A European Social Survey egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat-sorozat, amelynek célja az európai társadalmak monitoring kutatása szociológiai és politikatudományi szempontok szerint.) Ennek a vizsgálatnak az egyik kérdése arra vonatkozott, hogy a megkérdezett emberek az elmúlt 12 hónap során felkerestek-e ter-

mészetgyógyászt. Ezekben az országokban a felnőtt lakosságnak átlagosan 36,4%-a vett igénybe valamilyen alternatív gyógymódot és több nyugat-európai országban a felnőtt lakosság 35-50%-a fordult természetgyógyászhoz az adatfelvételt megelőző egy évben. A vizsgált 21 ország közül ez az arány Magyarországon volt a legalacsonyabb: 15,5%. Ebben a vizsgálatban a következő 12 alternatív gyógymód használatát vizsgálták meg (a zárójelben a 21 országra és Magyarországra vonatkozó eredményeket mutatjuk be): fizioterápia (17,6 és 7,1%), masszázsterápia (12,5 és 5,1%) homeopátia (6,1 és 3,0%), oszteopátia/ csontkovácsolás (5,8 és 1,3%), gyógynövényes kezelés (5,0 és 5,1%), akupunktúra (3,7 és 0,8%), kiropraktika (2,4 és 0,4%), reflexológia (1,7 és 0,5%), spirituális gyógyítás (1,4 és 0,2%), kínai gyógyászat (1,0 és 0,2%), akupresszúra (0,6 és 0,2%), hipnoterápia (0,4 és 0,1%).

c) Az országokénti különbségek lehetséges okai

A bemutatott különbségek magyarázatát nem ismerjük, mert az európai országok között ezen a téren kialakult különbségek lehetséges okait megbízható módon csak egy összehasonlító vizsgálat segítségével lehetne feltárni. Ilyen kutatás hiányában a feltételezhető okok közül bemutatunk néhányat, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy Magyarországon kevesen fordulnak természetgyógyászokhoz.

A volt szocialista országokban, így Magyarországon is az „ingyenes, egyenlő és magas színvonalú egészségügyi ellátás” volt az egyik legerősebb érv a szocializmus mellett. Az állami ellátás kiemelt helyzetének - számos előnye és rendszerszintű hibái mellett - az volt az egyik sajátos következménye, hogy az egészségügyi ellátás vezetői Magyarországon különleges hatalmi helyzetbe kerültek. Az állam és az egészségügy vezetőinek is az volt az egyik célja, hogy az állami ellátás domináns helyzetét megőrizzék, s ezért ahogy ezt egy erről szóló könyv³ bemutatta, alig volt lehetőség a magánrendelésekre, a természetes gyógymódok alkalmazására.

Dr. Varga Orsolya a 2007-ben készült értekezésben¹⁶ azt mutatta be, hogy a 90-es években a természetgyógyászat hazai szabályozásának miatt lett az az egyik következménye, hogy Magyarországon kevesen szereztek természetgyógyász végzettséget. A szerző részletesen elemzi a természetgyógyászat jogi szabályozásában részt vevő csoportok közötti erőviszonyokat, amelyeknek jelentős hatásai voltak az 1997-ben elfogadott törvényre. Ebben a küzdelemben erős érdekképviselettel rendelkezett az orvos-természetgyógyászok csoportja és maga az orvos szakma.

A gyengébb érdekképviselettel rendelkező nem-orvos természetgyógyászok és a fogyasztók érdekeit képviselő különböző szervezetek pedig egy idő után kiszorultak a jogalkotásról szóló vitából. A törvény nyertesei, az orvosok számára az orvosi egyetemeken mégsem kezdődött el a természetgyógyászati képzés. Ez az egyik oka annak, hogy ma Magyarországon kevés az orvos-természetgyógyász. Így az orvosok nem tudták kihasználni a szabályozás számukra nyújtott előnyeit. A nem-orvos természetgyógyászok elvesztették gyógyítási lehetőségeik jelentős részét, mivel a szabályozás orvosi diplomához köti számos természetgyógyászati módszer alkalmazását. Számukra hátrányos az is, hogy a kidolgozott képzési rendszer – több európai országtól eltérő módon – elkülönül a felsőoktatástól. Mindennek eredménye, hogy „...Magyarországon olyan szabályozás született, ami ellentétben áll az uniós oktatási trenddel és hosszú távon a természetgyógyászat képzésének minőségi akadályává válhat.”¹⁶

A természetgyógyászat 1980-as években Magyarországon történő megjelenése és fokozatos terjedése óta az egészségügyi és a társadalmi elfogadottságában is jelentős változások mentek végbe. Így történt ez a természetgyógyász szakképesítés megszerzésének lehetőségeivel is. A 11/1997. és a 40/1997. évi kormányrendeletekben törvényileg szabályozták a természetgyógyászati tevékenység gyakorlásának, a képzések intézményi kereteinek lehetőségeit. Az említett rendeleteket megelőzően gyakorlatilag bárki folytathatta ilyen tevékenységet vállalkozói engedély kiváltása után. A kezdeti káosz után a Népjeléti Minisztérium már 1992-ben létrehozta a Népjeléti Képzési Központot Salgótarjánban, amelynek célja a szociális képzések beindítása volt. De ezt megelőzően is voltak már kezdeményezések a természetgyógyászat integrálására és legalizálására. A természetgyógyászat mozgalom 1984-ben indult el Kecskeméten, amikor a Tudomány és Technika Házában megalakult a Természetgyógyászok Tudományos Egyesülete. Alapító tagjai Dr. Bense László Erik, Dr. Oláh Andor nyugalmazott főorvos, Dr. Pintér Ferenc akupunktőr, Dr. Eöry Ajándok biológus, Barcsik Zoltán alezredes, valamint 10, az ország minden részéből érkező természetgyógyász voltak. A kecskeméti sikereken felbuzdulva, 1987-ben Veszprémben megalakult a Magyar Természetgyógyászok Országos Tudományos Egyesülete. A kezdetekben ezek az egyesületek szervezték a nem-orvos természetgyógyászok képzéseit is egyéb érdekvédelmi feladatok mellett. Ezt követően sorra alakultak a természetgyógyászattal foglalkozó egyesületek, ahol a képzések is folytak. 1995-

97 között Szintrehozó Természetgyógyászati Alapismeretek Mesterkurzusát (SZITA) tartották Salgótarjánban, amelynek az volt a célja, hogy mire a törvényes szabályozás megszületik, olyan gyakorlati és elméleti szakember gárda álljon rendelkezésre, akik a többieket vizsgáztatni tudják majd. A Természetgyógyászati Tudományos Tanács (TTT) végül 11 főt terjesztett fel a népjeléti miniszternek elfogadásra. 1995-97 között a Népjeléti Minisztérium szorosán együttműködött a képzésben és az oktatócentrumok kiválasztásában. Létrehozott egy Természetgyógyászati Oktatási Bizottságot (TOB) is, amely 1997 év végéig működött. Helyét a Természetgyógyászati Tanácsadó Testület vette át.

Az első SZITA képzés főként előadások meghallgatásán alapult, nem egy meghatározott tanmenet vagy képzési terv szerint. E szimpóziumon született döntés az első természetgyógyászati tankönyv megírásáról is, amelyet majd a beinduló képzéseken használnak a tanfolyam résztvevői. Ezzel a tankönyvvel a vizsgakövetelmények tekintetében viszonylagos egységet tudtak kialakítani. A kezdeti egyesületi képzésekre a jellemző forma az volt, hogy inkább személyek köré szerveződtek ezek a tanfolyamok (Pl. Oláh Andor, Béky László, Eöry Ajándok és más ismert természetgyógyászok). Ezekről a képzésekről Koltay Erika 2000 és 2005 között végzett felmérései alapján elmondható, hogy a tanfolyamokon résztvevők döntő többségénél a személyes érdeklődés vagy betegségi érintettség dominált, szemben a kétezres évek elején indult tanfolyamok résztvevőivel, ahol a képzés megszerzésének motivációjaként már egy gyógyító vállalkozás elindítása is több esetben szerepel¹⁷.

A természetgyógyászok száma ezen kívül azért is lehet alacsony, mert egy önálló természetgyógyászati rendelő kialakításához olyan tárgyi feltételeket kell biztosítani, ami több milliós költséget jelent. A természetgyógyászat hazai elterjedésének további akadályai, hogy csak néhány természetgyógyászati gyógymód (például a gyógyfürdők és a mofetta) kap állami támogatást és a “fizetős ellátást” az ország lakosságának csak egy kis része engedheti meg magának.

A felsorolt szempontok mellett a European Social Survey¹⁵ (2014) adatfelvételének eredményeiben mutatkozó különbségekhez hozzájárult az is, hogy a természetgyógyászat egy tág kategória, amelybe sok különböző gyógymód beletartozik és ezen a téren jelentősek lehetnek a különbségek a vizsgált országok között. Ebben az adatfelvételben ezek közül 12 gyógymód szerepelt, amelyek az alternatív gyógymódoknak csak egy részét fedik le. Feltételezhető, hogy más

gyógymódok kiválasztása esetén mások lennének az eredmények és mások lennének az országok közötti különbségek. Ezt támasztja alá a KSH által 2009-ben végzett Egészségfelmérés¹⁸ (ELEF) eredménye is, amely foglalkozott az alternatív gyógymódok használatával is. Ennek egyik eredménye a következő: „A kiegészítő vagy alternatív gyógymódok közül legelterjedtebbek a fürdőkúrák, gyógyvizes kezelések, melyeknek hazánkban nagy hagyománya van, és amelyekhez orvosi rendelvényre is hozzá lehet jutni. A megkérdezettek több mint 10%-a vette igénybe az előző év során kimondottan terápiás céllal a gyógyfürdők szolgáltatásait.” Mivel ennek használata Magyarországon feltételezhetően magasabb, mint a többi vizsgált országban, ezért, ha ezt a gyógymódot is figyelembe vették volna az European Social Survey vizsgálatában, akkor valószínű, hogy más lett volna az országok közötti sorrend.

d) A természetgyógyászat társadalmi támogatottságának változása Magyarországon az 1990-es évek után
Az elmúlt 30 évben Magyarországon is készült néhány olyan kutatás, amelyek eredményei alapján meg lehet állapítani, hogy hányan keresték fel a természetgyógyászokat. Ezeknek a kutatásoknak a segítségével képet kaphatunk arról, hogyan változott a természetgyógyászokhoz forduló emberek aránya és arról is, hogy milyen társadalmi különbségek mutathatók ki közöttük.

Antal Z. László és Szántó Zsuzsa 1991-ben végzett kutatásából¹⁹ megtudhatjuk, hogy az ország felnőtt lakosságának 6,6%-a járt már természetgyógyásznál és azt is, hogy a városokban élő, magasabb iskolai végzettségű, fiatal korosztályhoz tartozó emberek érdeklődtek magas arányban a természetgyógyászat iránt. Egy 1995 és 1996 között végzett kutatás eredményeiből, amelyben 28 természetgyógyász rendelőt felkereső személlyel készültek mélyinterjúk, Koltay Erika hasonló eredményekre jutott: a megkérdezettek között nagyobb volt a magasabb iskolai végzettségűek, 18–40 éves korosztályhoz tartozók és a városban lakók aránya.²⁰ A természetgyógyászat iránti növekvő érdeklődést támasztja alá egy 1999-ben 1200 fős országos mintán végzett vizsgálatának eredménye, ami azt mutatta, hogy a lakosság 23,1%-a járt már természetgyógyásznál²¹. Egy szűkebb körben (590 fő) műtétre váró betegek között végzett felmérés szerint 2017-ben a betegek 63,6%-a érdeklődött a komplementer terápiás gyógymódok iránt és 25,2%-uk járt már természetgyógyásznál. A mintában a komplementer terápiás gyógymódokat igénybe vevők között szignifikánsan több volt a nő, a diplomás és a 40–49 éves korosztály²². E kutatási eredmények segítségével

megállapíthatjuk, hogy a '90-es évekhez képest többszörösére nőtt az alternatív gyógymódokat, terápiákat igénybe vevők száma és azt is, hogy közöttük az átlagosnál magasabb a városokban élő és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező emberek száma.

Két újabb országos reprezentatív vizsgálat eredményei is azt támasztják alá, hogy Magyarországon magas a természetes gyógymódok társadalmi támogatottsága.

2016-ban a Závecz Research²³ az Index megbízásából végzett egy országos, reprezentatív közvélemény-kutatást az alternatív gyógymódok használatáról. Ennek néhány eredménye a következő: „Szembemegy a sztereotípiákkal az életkor szerinti eloszlás: a fiatalabb korosztályokban magasabb az alternatív módszerek elfogadottsága, úgy tűnik, az egészségügyi problémák gyakoribbá válásával, idősebb korban térnek meg az emberek a hivatalos orvosláshoz, és hagynak fel az alternatívák keresésével. Míg a 18–29 év közöttieknél 65 százalék az alternatív medicina elfogadottsága (és csak 6 százalék a szkeptikusoké), ez 60 év kor felett 37-re csökken, miközben a szkeptikusoké 16-ra nő. A lakóhely semmit nem számít a felmérés szerint. A nem viszont igen: bár a támogatók aránya szinte pontosan megegyezik a férfiak és nők között, előbbieknél látványosan több a szkeptikus, utóbbiaknál pedig az ambivalens.”

A másik 2017-ben végzett kutatás²⁴, amelyet a MEDIÁN Közvélemény- és Piackutató Szolgáltató Kft. a 444.hu megbízásából végzett, felmérte, hogy mit gondol az ország felnőtt lakossága a homeopátiáról. A kutatás néhány eredménye a következő: „A megkérdezettek 44 százaléka gondolja úgy, hogy a homeopátia hasznos gyógymód, amivel sok betegséget lehet eredményesen gyógyítani. 41 százalékuk viszont azt mondja: a homeopátia sarlatánság, gyakorlatilag hatástalan és nem szabad hinni benne. Érezhetően nagy a véleménykülönbség férfiak és nők között. A homeopátia a férfiak 37, a nők 51 százaléka szerint hasznos. A férfiak 49, a nőknek viszont 35 százaléka szerint sarlatánság”. A Medián felmérése szerint az életkor viszont már nem ilyen fontos szempont, az összes korosztály nagyjából ugyanolyan arányban bízik ezekben a szerekben. A magasabban iskolázott válaszadók között többen hisznek a homeopátiában: a diplomások 52, az érettségizettek 48, a szakmunkások 41, a nyolc általánost végzettek 37 százaléka szerint hasznos a homeopátia. Kiderült a felmérésből az is, hogy a válaszadók 5 százaléka használ rendszeresen homeopátiás szereket.

Eddig egyetlen olyan kutatási eredményt találtunk, amely az alternatív gyógymódok mindennapi haszná-

latával foglalkozik. A GfK Hungária és a TÁRKI közös 2012-ben végzett Egészséggazdasági Monitor felmérésében²⁵ szerepelt néhány erre vonatkozó kérdés. Ebből a kutatásból részletesebben is megismerhető, hogy abban az évben Magyarország felnőtt lakossága mennyire volt tájékozott az egészséget és a betegséget érintő kérdésekben, valamint, hogy mennyire ismerte és mennyire használta ezeket a gyógymódokat. „A lakosság 15 százaléka alkalmaz egészsége megőrzése érdekében, azaz prevenció céljával alternatív vagy természetes gyógymódokat. Amennyiben a gyógyulási céllal alkalmazott és alternatív kezeléseket is figyelembe vesszük, úgy összességében ennél jóval többen, a lakosság közel egyharmada (32 százalék) részesít előnyben alternatív terápiát. Gyógyteát a lakosság 44 százaléka vásárolt az elmúlt 12 hónapban. ...Hasonlóan népszerűek a homeopátiás készítmények, amelyeket a lakosság 9 százaléka vásárolt az elmúlt 12 hónapban.”

Az alternatív gyógymódok iránti érdeklődésre következtetni lehet más forrásokból is. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár katalógusában a „természetgyógyászat” keresőszóra 2020 novemberében 1594 könyv jelent meg. Azért, hogy ennek a számnak a nagyságát értékelni tudjuk, megnéztük, hogy néhány más témakörben hány könyv található ebben a könyvtárban. Ennek eredménye a következő: futball 1006, szülés 777, idősgondozás 527 könyv. Ebből arra következtethetünk, hogy Magyarországon néhány különösen nagy társadalmi érdeklődést kiváltó kérdéshez hasonló a természetgyógyászat iránti érdeklődés. Ez az érdeklődés különösen jelentős a gyógynövények iránt. Erre utal néhány könyv rendkívüli népszerűsége. Rápóti Jenő és Romváry Miklós Gyógyító növények című könyve, ami 1977-ben jelent meg, azóta több kiadást is megért. A '90-es években a legtekintélyesebb természetes gyógymódokat alkalmazó szakember Szabó Lajos volt. Az ő tanácsait tartalmazó könyv, a „Lajos atya tanácsai” szintén több kiadásban is megjelent. Maria Treben „Egészség Isten patikájából” című könyve szintén több kiadást ért meg és 1,5 millió példányban fogyott el. De erre az érdeklődésre utal az is, hogy jelenleg a legnépszerűbb gyógynövényekkel foglalkozó szakember Szabó György (vagy ahogy őt sokan hívják Gyuri bácsi) Facebook oldalát több mint 170 ezer ember követi és az is, hogy a gyógyteák forgalma Magyarországon évek óta évente 5-7%-kal nő.

Az alternatív gyógymódok iránti jelentős érdeklődésre utal az is, hogy három természetgyógyászzal foglalkozó magazin – az Életerő Magazin, a Természetgyógyász Magazin, és a Zöld Újság - évek óta folyamatosan megjelenik.

e) *A természetes gyógymódok egyetemi oktatása Magyarországon*

A '90-es években a fejlett országokhoz hasonlóan Magyarországon is egyre több orvos érdeklődött a természetes gyógymódok iránt. Ezért indult el 1996-ban a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetemen a homeopátia és az akupunktúra oktatása, amit 2000-ben egy, a Semmelweis Egyetemen szervezett vizsga zárt le, ami legalizálta az addig megszerzett képesítéseket. Ez a képzés 2003-tól átkerült a Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Karán működő Komplementer Medicina Tanszékre. Ennek a tanszéknek neve ma már Integratív Medicina Tanszék. Ezen a tanszéken jelenleg manuális terápia, hagyományos kínai orvoslás és neuráalterápia képzések folynak szakorvosok számára. Az orvosok képzését elősegíti az is, hogy a Semmelweis Egyetem Családorvosi Tanszékén 2020 elején megalakult az Integratív Medicina Tanszéki Csoport, továbbá az is, hogy a Semmelweis Egyetemen megkezdődött a hagyományos kínai gyógyászat (BSc) oktatása²⁶.

Jelentős változásnak tekinthető az alternatív gyógymódok hazai kormányzati megítélésében, hogy kormányzati támogatással egy új épületben Hagyományos Kínai Orvoslási Tanszék épül a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Karán²⁷.

Az agrár - felsőoktatásban is több helyen oktatnak olyan tárgyakat, amelyek a gyógynövények természetét és azok használatát segítik elő. A hallgatók és egyben a fiatalok érdeklődését jelzi, hogy a Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Kara, Hódmezővásárhelyen elindította, illetve újraindította a „Gyógy- és fűszernövények felsőoktatási szakképzési szak”-ot, amely népszerű a fiatalok körében. Erről a következőket mondta Dr. Jakab Péter, általános dékánhelyettes, aki több tantárgyat is oktat a szakon: „Örömmel vettük, hogy 2021-ben is nagy népszerűségnek örvendett a mindössze néhány évvel ezelőtt újtárra indított, Gyógy- és fűszernövények néven futó felsőoktatási szakképzés. A növekvő érdeklődés kétségkívül az elmúlt években egyre inkább divatosá vált egészséges életmódnak, a változatos és minőségi alapanyagokra épülő gasztronómiának, nem utolsósorban a természetes gyógymódok iránt való keresletnek köszönhető.”²⁸

E néhány, az “együttműködést” segítő változás ellenére az “orvosok” és a “természetgyógyászok” közötti paradigmaticus vita tovább folytatódik Magyarországon, de ezzel a kérdéssel ebben a kutatásban nem foglalkoztunk.

2019 májusában megalakult a Magyar Integratív Medicina Szövetség (MIMSZ), amely 17 tagtársaság részvételével jött létre. Az integratív medicina azokat a törekvéseket, elismert gyógymódokat és tevékenységeket jelenti, amelyek – ha megfelelő képesítéssel rendelkezők végzik – az egészség megőrzését, megtartását célozzák. A betegek egy komolyabb betegség, műtét után segítenek visszatérni a megszokott életformához, vagy egy egészségesebb életmód kialakításához. Ez a gyógyítási szemlélet a beteget helyezi a középpontba és nem a beteg tüneteit. A MIMSZ elnöke Hegyi Gabriella, aki régóta elkötelezett híve a holisztikus gyógyító szemléletnek és gyakorlatnak. Daróczy Zoltán, a szövetség korábbi főtitkára és jelenlegi alelnöke, 2019 októberében, a MIMSZ első kongresszusán elmondta, hogy mára közel 30.000 oklevelet állítottak ki természetgyógyászok részére. Sokan több szakkból is levizsgáltak, így nem lehet tudni, hogy jelenleg hány oklevelet szerzett természetgyógyász van az országban. Adatok hiányában azt sem lehet tudni, hogy azok közül, akik sikeresen letették a vizsgáikat, hányan dolgoznak természetgyógyászként.

2.) A természetgyógyászati képzésben résztvevő szakemberek véleménye a természetgyógyászat jelenlegi hazai helyzetéről

Mint azt korábban bemutattuk, 11 olyan szakemberrel készítettünk interjúkat, akik felsőoktatási intézményekben vesznek részt természetgyógyászati tárgyak oktatásában vagy a természetgyógyászati tanfolyamokat tartó szervezetek vezetői, oktatói.

Az interjú készítéséről szóló felkérést a következő szakemberek fogadták el:

Árendás László, természetgyógyász, Ezokurzus Képzési Központ, Budapest.

Bánszky Judit, természetgyógyász, az egyesület elnöke, Magyar Természetgyógyászok és Életreformerek Tudományos Egyesülete, Budapest.

Csizmadia Ágnes, természetgyógyász, Aryan Természetgyógyász Oktató- és Egészségnevelő Központ, Szentes.

Daróczy Zoltán, természetgyógyász, pszichodráma aszisztens, a Magyar Integratív Medicina Szövetség alelnöke, Debrecen. Több intézményben is előad, többek között a Pécsi Egyetem Integratív Terápiás Tanszékén, az Élőfény, a MediCenter Egészség és oktató központoknál, korábban a Természetes Gyógymódok Egyesületénél.

Dr. Forrai Márta, nyugalmazott körzeti orvos, termé-

szetgyógyász, Pécs.

Dr. Hegyi Gabriella, orvos, természetgyógyász, a Pécsi Egyetemen a Komplementer Medicina Tanszék vezetője volt. A Yamamoto Rehabilitáció Intézet alapítója és vezetője, a Magyar Integratív Medicina Szövetség elnöke.

Dr. Lipóczy Imre, főorvos, főiskolai docens, Debreceni Egyetem Egészségügyi Kara, Nyíregyháza.

Dr. Sal Péter, alapellátó gyermekorvos, csecsemő- és gyermekgyógyász, homeopata orvos, Budapest.

Dr. Szalkai Iván, címzetes egyetemi docens, az Ayurveda oktatást szervezi és vezeti a Miskolci Egyetem Egészségtudományi karán, a Magyar Integratív Medicina Szövetség alelnöke

Dr. Zupkó István, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Karának dékánja, a Gyógyszerhatástani és Biofarmáciai Intézet vezetője.

Vereb-Kató Henriett, természetgyógyász, MediCenter Egészség Centrum, Budapest

Az interjúk feldolgozása

Az interjúk feldolgozása során - a terjedelmi korlátok miatt - a megfogalmazott 9 kérdés közül kiválasztottuk azt négy kérdést, amelyek a legjobban kapcsolódnak a kutatás kérdéseihöz. Ennél a négy kérdésnél részletet közlünk a szakemberek válaszaiból, a többi kérdésnél pedig csak a kérdéseket ismertetjük. Minden kérdés után összefoglaltuk a válaszok fontosabb eredményeit és ahol ezt fontosnak tartottuk, leírtuk a saját véleményünket is.

Az interjú kérdései

1.) Az elmúlt 10 év tapasztalatai alapján hogyan változott a különböző természetes gyógymódok tanulása iránti érdeklődés Magyarországon? (Ha vannak nemzetközi tapasztalatai, akkor erről is kérjük a véleményét.) Ezen a téren van-e valamilyen különbség az orvosok és a nem orvosok között? Ennek/ ezeknek a változásoknak mi lehet a magyarázata? A járvány hatására történt-e változás ezen a téren?

Árendás László: Tapasztalatom szerint a '97-es rendelet megjelenése utáni nagy fellendülést követően az elmúlt 10 évben bizonyos mértékig csökkent az érdeklődés, majd a járvány kezdetétől újból megnövekedett a jelentkezők száma. Valószínű, hogy ennek két oka lehet:

-az online képzés lehetősége;

-sokan gondolták, hogy eljött az idő a szakma-váltásra; -ezen belül tapasztalataim alapján nem változott az orvosok száma, képző intézményünkön belül 3-4% az orvosok száma az összes hallgatói létszámon belül.

Bánszky Judit: Az oktatásban és az egészségügyben kötelezővé tett oltás miatt az egészségügyi dolgozók és a pedagógusok alternatívákat keresnek és egyik alternatívaként a természetgyógyászat különböző területein képzik magukat. Nagyon nagy az érdeklődés, csak az utolsó két évben akadályoztatva volt a tanulás, mert mi online képzéseket nem tartunk. Legnépszerűbb a reflexológia, amit én tartok. A képzéseinkre inkább gyögmasszőrők, pedikűrösök, egyéb diplomások járnak, akik szakmát szeretnének váltani, ill. szeretnék kiegészíteni a tevékenységüket.

Csizmadia Ágnes: 2004 óta végez cégünk, az Aryan 2004 Kft. Természetgyógyász Oktató és Egészségnevelő Központ, állami egészségügyi szakkönyvtáryt adó képzéseket, majd ezt követően 2010-től továbbképzéseket. Eleinte kevés orvos érdeklődött képzéseink iránt, jelenleg emelkedő tendenciát mutat a képzésbe beiratkozó orvosok száma. Tapasztalatunk szerint a magánpraxisokban elengedhetetlen a természetes gyögmódok és a naturális alternatívák ismerete az alkalmazott terápiákban... míg az orvosok kiegészítő módszereket keresnek, a laikusokból kizárólag a tanulak alapján 100% természetgyógyászati módszereket alkalmazó terapeuták lesznek. A járvány az oktatásban éppúgy változást hozott, mint az iskolákban. Fel kellett készülnünk a tananyagok újszerű átadására, a képzés zökkenőmentes lebonyolítása érdekében.

Daróczy Zoltán: Az érdeklődés emelkedő tendenciát mutat, a visegrádi országokra van rátekintésem. Ott is hasonló a tendencia. Egyre több nyitott szemléletű orvos is jelentkezik a képzésre, minden képzésben a hallgatók néhány százaléka a klinikumban dolgozó orvos. A nyitott szemléletű egészségügyi szakdolgozók egyre jobban látják a korlátaikat, és ahol a klasszikus nyugati medicina megáll, ott átlép a kezelés egy természetgyógyászatnak mondott terápiás rendszerbe. A jó terapeuta ezeket megfelelően tudja változtatni, hogy éppen melyik szemléletű vonatkoztatási rendszerben dolgozik. Új tendencia, hogy megjelent egy olyan réteg, aki nem kíván praxist nyitni, de életjobbítás szándékával saját és családja érdekében kezd tanulmányokat hiteles oktatóknál.

Dr. Forrai Márta: Szerintem egy picit növekedett a természetes gyögmódok tanulása iránti érdeklődés és növekedett a szolgáltatás iránt is. Az orvosok továbbra is nagyon csekély számban érdeklődnek vagy vesznek

rész a képzésben. Talán-talán évente 1-2 orvos. Viszont az egészségügyi főiskola– dietetikusok, gyógytornászok – jobban képviselteti magát. A járvány hatására a képzés nem növekedett, viszont a betegek jobban fordulnak a természetes gyögmódokhoz. Lehet, hogy az egyik oka az, hogy az egészségügyben 3-4-5 hónapos a várakozási idő.

Dr. Hegyi Gabriella: Az érdeklődés folyamatosan növekszik. Az orvosok a Pécsi Tudományegyetemen (PTE) akkreditált képzések során tanulhatnak: manuális medicinát, hagyományos kínai orvoslást, neurálterápiát, antropozófikus orvoslást. Jelenleg szünetelnek a homeopátiás oktatások az egyetemen. ...A volt Haynal Imre Egyetemen (HIETE) 1989 óta oktattuk és jelenleg is oktatjuk a szakorvosokat a hagyományos kínai orvoslásra. Jelenleg is 29 orvos várja a vizsgáztatást a PTE-n. A neurálterápia és az antropozófikus orvoslás, valamint a manuális medicina oktatása is egyetemen folyik. Hozzánk (PTE ETK) csak diplomás orvosok, illetve orvostanhallgatók jelentkezhetnek, akik a sikeres egyetemi vizsga után oklevelet szereznek, és ezzel kapnak működési engedélyt!

Dr. Lipóczy Imre: 25 éve tanítok Komplementer Medicinát a Debreceni Tudományegyetem Egészségügyi Karán Nyíregyházán. Korábban rendkívül nagy volt az érdeklődés a hallgatók körében. Volt olyan év, hogy kétszer is növelni kellett a résztvevői létszám limitet. Napjainkban lényegesen csökkent az érdeklődés, pedig az óratartás színvonala inkább javult, színesebb lett. (Qi kung gyakorlatok, számos gyakorlati bemutató, betegbemutatók, akupunktúrás kezelés, manuális medicina, lovagoltatás/gyógylovglás térítésmentesen...)

A kérdés utolsó részére vonatkozóan elmondhatom, hogy több tucat hallgató választotta diplomamunkaként a CAM területét, kiknek konzulense/opponense lehettem. Ezekből a munkákból egyértelműen kiderül, hogy a lakosság körében a fitoterápia alkalmazása a legelterjedtebb.

Dr. Sal Péter: Érezhető a lakosság fokozódó érdeklődése, különösen azoknál, akiknek krónikus panaszaira a hazai egészségügyi rendszer nem ad megoldást.... A homeopátia része a WHO Tradicionális & Komplementer Medicina (T&KM) Stratégiájának (2014-2023). A homeopátia használatának prevalenciája az egyes Európai Unió országokban 2% és 27% között mozog, azaz körülbelül 100 millió polgár használ homeopátiás gyógyszereket egészségének megőrzésére és helyreállítására... Svájcban a homeopátia az alapellátás része, a vizsgálat és a gyógyszer is biztosító által finanszíro-

zott. Vannak más példák a közvetlen környezetünkben. A bécsi orvosi egyetemen a diákok beilleszthetik a kurrikulumukba a homeopátiás tanulmányokat. Németországban a berlini orvosi egyetemen is lehetőség van arra, hogy fiatalok homeopátiát tanuljanak. A bécsi egyetemen felnőtt, a klagenfurti egyetemen gyermek homeopátiás rendelés működik onkológiai betegek számára.

Dr. Szalkai Iván: A hallgatók között változó számban található orvosok és nem orvos végzettségűek.

Járvány hatására nem nőtt a hallgatók száma, de érdeklőket a járvány nem konvencionális kezelése (főleg, hogy eredményesebb a konvencionálisnál.)

Laikusok között jelentős az igény a természetgyógyászati kurzusokra, ezek általában jelentős hallgatói számmal futnak.

Dr. Zupkó István: Ezt a kurzust mintegy két évtizede indítottuk, mert már akkor is elvárható volt, hogy az egészségügyben dolgozó szakemberek, így a gyógyszerészek is, ismerjék a tárgykörbe tartozó gyógymódokat. A kurzus során oktatott gyógymódok hazai elterjedését pontosan nem ismerjük, de becslésünk szerint a beteg emberek közel 1/3-a igénybe veszi a természetes gyógymódokat az orvosi gyógymódok mellett vagy azok helyett.

Vereb-Kató Henriett: Természetgyógyászati képzéseink iránt az érdeklődés a pandémia kezdetéig lassan, de folyamatosan emelkedett. A járványhelyzet aztán véget vetett képzéseinknek, mivel kizárólag tantermi képzéseket tartunk, amit a járványhelyzet nem tett lehetővé. Próbáltunk online tanfolyamot indítani, csekély eredménnyel.

Utóbbi években egyre több orvos érkezett természetgyógyászati képzéseinkre. Elmondásuk szerint tudásukat szerették volna bővíteni, illetve a hagyományos orvoslást alternatív eszközökkel szeretnék megtámogatni.

A válaszok összefoglalása: Ezek a válaszok megerősítik a korábban bemutatott kutatások eredményeit: Magyarországon egyre nő a társadalom tagjainak, az egészségügyi szakdolgozók és az orvostanhallgatók érdeklődése a természetes gyógymódok iránt. Az orvosok körében azonban inkább stagnálás vagy csak enyhe növekedés tapasztalható az elmúlt 10 évben. Napjainkban a magánpraxisokban is elvárt igény a természetes gyógymódok, természetes alternatívák ismerete az alkalmazott terápiákban, még abban az esetben is, ha az orvosok csak kiegészítő módszereket, gyógyszereket keresnek az alternatív terápiás lehetőségekben.

A kórházakban, rendelőintézetekben dolgozó orvosok munkahelyükön nem igazán tudják alkalmazni ezeket az alternatív módszereket: ezeket a társadalombiztosítás sem támogatja, sokszor a kollégák többségének e módszereket elutasító magatartása, az általános elfogadottság hiánya sem teszi lehetővé számukra. A dietetikusok és a gyógytornászok valamint az egészségügyi főiskolát végzettek viszont egyre nagyobb számban vannak jelen a képzéseken. Ez alól a tendencia alól kivétel a Debreceni Egyetem Nyíregyházán lévő Egészségügyi Kara, ahol csökkenés tapasztalható. A nem-egészségügyi szakmákból érkező résztvevők kizárólag a tanultak alapján 100%-ban természetgyógyászati módszereket alkalmazó terapeuták lesznek. Körükben jelentős az igény a természetgyógyászati kurzusok iránt, ezek általában jelentős hallgatói létszámmal kerülnek megrendezésre. Az ismereteket nem minden esetben vállalkozói keretek között használják, sokszor saját maguk, családjuk, ismerősök körében alkalmazzák a tanult természetgyógyászati módszereket. A betegek körében is emelkedett a természetes gyógymódok felé fordulóknak száma, aminek az egyik oka az lehet, hogy nagyon távoli időpontokat kapnak az állami egészségügyben.

2.) Kik jelentkeznek a tanfolyamokra? (Kor, nem lakóhely, végzettség, betegség.) Mi motiválja a jelentkezőket? Melyik képzésre jelentkeznek a legtöbben?

A válaszok összefoglalása: Ahogy már a tanulmány elején említettük, jelenleg Magyarországon egyedül az Országos Kórházi Főigazgatóság végzi a természetgyógyászati vizsgáztatást, így egyedül ennél az intézménynél állnak rendelkezésre azok az adatok, amelyek segítségével válaszolni lehetne a vizsgázók számára és a vizsgázók társadalmi összetételére vonatkozó kérdésekre. A Főigazgatóság azonban nem hozza nyilvánosságra ezeket az adatokat és azokat e kutatáshoz való felhasználásra vonatkozó kérésünk ellenére nem kaptuk meg. Ezekre a kérdésekre a tanfolyamokra járó vagy a vizsgára jelentkező hallgatók körében végzett adatfelvételek segítségével is választ kaphatnánk, de ilyen vizsgálat még nem történt. Jelenleg pontos adatot nem lehet tudni arról, hogy eddig hányan vizsgáltak le, és azt sem, hogy milyen szakterületeken szereztek végzettséget. A válaszokból többek között megtudhattuk, hogy a természetgyógyászati tanfolyamokra jelentkező hallgatók társadalmi összetételében életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint - az Ajurvéda kivételével - a szakemberek nem látnak

jellegzetes különbségeket. A megkérdezett szakemberek mindössze két jellegzetességet emeltek ki: a tanfolyamok résztvevői között jóval magasabb a nők aránya a férfiakéhoz képest és orvosok is részt vesznek ezeken a tanfolyamokon. A korábbi évek felméréseivel összehasonlítva a tanfolyamokon akkor is a nők voltak többségben. A válaszokból kitűnik, hogy a személyes érintettség még mindig jelen van a tanfolyam elvégzésének motivációjaként. A tanfolyamra jelentkezők között a felsőfokú végzettséggel rendelkezők többsége nem egészségügyi végzettségű. Hasonló megállapítás tehető a 2000-2005 közötti résztvevők esetében is, bár itt nincsenek szétválasztva az iskolai végzettség szerint a foglalkozások. Mindenesetre a 20 válaszból 3 fő rendelkezett egészségügyi képzettséggel²⁹. A többiek pl. könyvelői, mérnöki, közigazdász, adminisztrátori vagy programozói végzettségűek voltak. Bánszky Judit is kiemelte a szellemi foglalkozásúakat, ezen belül a közgazdasági végzettségűek magas számát. A megszerzett tudást sokan a családon belüli gyógyításra szeretnék felhasználni, ami fontos adat pl. az ökológiai válság által előidézett krízis helyzetek önerőből történő megoldása szempontjából. Az alternatív gyógymódok nagyon fontos szerepet tölthetnek be a prevenció terén, továbbá az éghajlatváltozás miatt fellépő, a szervezetet megterhelő hatások enyhítésében, és a rehabilitációban is. A klímaváltozás miatt különösen fontossá vált, hogy az ország lakosságának legalább egy része megtanulja és használja az egészségmegőrzés lehetőségeit és a természetes gyógymódokat. Akik ezzel a tudással rendelkeznek, az otthon is megoldható problémákkal – ha nem muszáj – nem terhelik az amúgy is túlterhelt egészségügyet. Az emberek egészségkultúrájának emelésében, az „egészségértés” mélyítésében is fontos szerepe lehet ennek a tudásnak.

3.) A tanfolyamaik elvégzése után sikeres vizsgát tett emberek milyen arányban lesznek gyakorló – ebben dolgozó – szakemberek? Hol tudnak elhelyezkedni? Az orvosok használják-e ezt a tudást az egészségügyi intézményekben?

A válaszok összefoglalása: Jelenleg az állami egészségügyi intézményekben nehéz vagy lehetetlen az alternatív gyógymódok használata, kivéve a gyógyszerterápiákat, ugyanis azok a gyógyszerészek, akik patikában dolgoznak, segíthetik a hozzájuk forduló embereket a gyógyteák vagy egyéb gyógyhatású készítmények kiválasztásában. Így jelenleg a természetgyógyászati végzettségeket általában a magánegészségügyi ellátásban, bio-boltokban vagy wellness központokban

tudják használni. Több válaszban szerepel a vállalkozás elindítása a sikeres természetgyógyászati vizsga leteletele után, de ez a nehezebb út és a több befektetést igénylő forma. Valamivel könnyebb út egy már működő vállalkozásba történő társulás. Valójában nincsenek pontos adatok arra nézve, hogy a sikeres vizsgát tett természetgyógyászok közül hányan praktizálnak. Az orvosok használják ezt a tudást, de a professzionális orvoslás kiegészítőjeként, illetve azokon a területeken, ahol az érvényben levő rendeletek³⁰ lehetővé teszik számukra a természetgyógyászathoz tartozó tevékenységet, pl. az akupunktúrát, homeopátiát. Arra ma még kevés példát látunk, hogy orvos és nem-orvos természetgyógyászok egy intézményen belül praktizáljanak. A válaszokból kitűnik, hogy Magyarországon az integratív medicina gyakorlata kevésbé van jelen, pedig a 21. században egyre többször találkozhatunk ezzel a fogalommal, amely az evidenciákon alapuló, biztonságos és hatékony komplementer eljárásokat és a konvencionális orvoslást egységes integratív medicinába integrálja¹³. Ez a holisztikus gyógyítási szemlélet a beteg ember egészét helyezi a középpontba, nem csak a betegséget és a tüneteket. Már maga a fogalom használata is paradigmaváltásnak tekinthető azon professzionális orvoslást gyakorlók részéről, akik ebben a megközelítésben lehetőséget látnak a különböző gyógyító módszerek közötti együttműködésre. Az Egyesült Királyságban az integratív medicina nemcsak egy új irányzat, hanem pl. a College of Naturopathic Medicine intézményében egyetemi szinten oktatják a természetgyógyászatot. Az itt megszerzett természetgyógyászati, táplálkozástudományi és akupunktúrát oktató képzések magas szinten elfogadottak és akkreditáltak. Több brit egyetemen találunk 3-5 éves természetgyógyászati oktatást, BSc, MSc és PhD fokozatokig. Az egyetemet végzett szakemberek nemcsak magánklinikákon, hanem állami kórházakban is el tudnak helyezkedni ezzel a diplomával. A főbb magán-egészségbiztosítási pénztárak a kezelés árát is visszafizetik a betegeknek.

A WHO saját feladatának tekinti az alternatív gyógymódok nemzeti egészségügyi rendszerekbe integrálásának támogatását, a biztonságos és hatékony használat lehetőségét, valamint a lakosság és az érdekeltek megfelelő tájékoztatását, információkhoz juttatását. A WHO 2005-ben könyv formájában megjelentette a hagyományos, valamint komplementer és alternatív medicina globális atlaszát, azzal a céllal, hogy keretfeltételeket teremtsen a terápiák klinikai kutatásához, különös hangsúlyt fektetve azok biztonságára és haté-

konyságára. Feladatának tekinti, hogy támogassa az új tudományos kutatások eredményeinek közzétételét, és azok minél szélesebb körben történő elérhetőségét. A WHO e célból hozott létre több hagyományos orvossal foglalkozó központot, melyek a világ különböző országaiban, így Belgiumban, Olaszországban, Japánban és az USA-ban található³¹. 2022 márciusában nyílt meg a legújabb ilyen központ Indiában.

4.) Az intézményükben tanított gyógymód/ok mennyire terhelik meg a környezetet? Készültek-e ezzel foglalkozó nemzetközi vagy hazai kutatások?

A válaszok összefoglalása: *A megkérdezett szakemberek véleménye ebben a kérdésben egységes: az alternatív gyógymódoknak minimális a környezeti terhe, így ezek a gyógymódok az integratív gyógymódok keretében vagy az egészségügyi intézmények tehermentesítésével is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egészség védelme minél kevésbé terhelje meg a környezetet. Az ökológiai válság és különösen az éghajlatváltozás miatt az egészségügyi intézmények számára is egyre fontosabb kérdéssé vált a környezet védelme és ennek részeként az üvegházhatású gázok kibocsátása. Ezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozott az "Éghajlatváltozás és egészség" jelentés és a múlt évben több írás is megjelent az Éghajlatváltozás 180 C° hírlevélben. Bobvos J. és Páldy A. „Zöld egészségügy” – Célkitűzés és megvalósítási lehetőségek című írása is részletesen vizsgálja ezt a kérdést³². Több országban elindultak már azok a programok, amelyek célja a környezetbarát egészségügyi ellátás kialakítása. Ennek a célnak a megvalósításához is hozzájárulhatnak a természetgyógyászati módszerek, amelyek jelentős része komoly intézményi háttér és energiaigényes műszerek nélkül is alkalmazható.*

5.) Az elmúlt 10 évben hogyan változott a természetes gyógymódokról alkotott vélemény?

- **az orvosok között (Milyen különbségek tapasztalhatók közöttük?)**
- **az egészségügyi szakdolgozók között (Milyen különbségek tapasztalhatók közöttük?)**
- **a társadalom többi tagjai között (Milyen különbségek tapasztalhatók közöttük?)**
- **a sajtóban (Milyen különbségek tapasztalhatók közöttük?)**

Árendás László: Az orvosok közül sokan nyitottabbá váltak rá; bár a legutóbbi „Kuruzsló törvény” újabb ellenzőket állított csatasorba! Az egészségügyi szakdolgozók legtöbbször nyitottabbá vált a természetgyógyászat iránt, s maguk is örömmel használják a mindennapokban a tanultakat. A különböző társadalmi rétegeken belül jómagam nem érzek semmiféle változást. Inkább az a jellemző, hogy a pandémiás időszakban felszaporodik az újonnan jelentkező kliensek száma. Valószínűleg a várakozási idő növekedése miatt, mely a szakrendeléseken tapasztalható. Illetve egyre több olyan kliens jelentkezik, akiknek hosszabb időt követően sem segítettek az állami intézményekben nyújtott terápiák.

A sajtóban nem tapasztalok javulást, inkább a kuriózumok, valamint téves állapotfelmérések felnagyításának kihegyezését látom, mellyel – legalább is úgy gondolom – inkább lejártnak a természetes gyógymódokat. Ugyanakkor rendszeresen kikelnek olyan évszázados, esetekben évezredes tapasztalásokon alapuló gyógymódok ellen, melyek már bizonyítottak, pl.: Homeopátia; Akupunktúra; Fül-akupunktúra; Mikrorendszer terápiák; stb.

Bánszky Judit: Az utóbbi két év nagyon sokat módosított ezen a képen. Úgy érzem, hogy az orvosok még elutasítóbbak lettek és az egészségügyi dolgozók is. Akik viszont eddig is alkalmazták, azok még inkább a természetes gyógymódok felé fordultak. Azt hiszem, ennek az ismeret- tudás- és tapasztalathiány az oka.

Csizmadia Ágnes: Az orvostársadalom és az egészségügyi szakdolgozók véleménye kategorikusan kettévált: akik elítélik, tiltakoznak, kuruzslásnak ítélik. Ők az egyik csoport. Akik pedig hisznek benne, látják, ismerik a gyökereit, ismerik a tradicionális múltját, ősi paradigmákat, beépítik mindennapi munkájukba. A társadalom egyik része orvos- és gyógyszerhívó, de sokan vannak azok is, akik teljesen vegyi anyagok és orvos ellenesen gondolkodnak.

Daróczi Zoltán: A nyitott szemléletűek egyre jobban elfogadják. Orvosoknál, a családorvosi praxist vívók jobban látják a korlátokat és a különböző civilizációs ártalmakból fakadó, egyre újabb és újabb, megjelenő betegségeket. Így ők pozitív irányba változnak. A nagy intézményekben dolgozó orvosok a vezetőség és a többi kolléga hatására nem meri ezt bevállalni.

Az egészségügyi szakdolgozóknál egyre növekvő az elfogadottság. Ez betudható annak is, hogy ők több órát töltenek el a betegekkel akár intézményes, akár otthoni ápolási körülmények között. Akik saját maguk élményszerűen megtapasztalták a természetes gyógy-

módok jóságát, azok egyértelműen jobban elfogadják és családjaiknak, barátaiknak is javasolják. Megjelenik a természetgyógyászokról alkotott véleményeknél a szakmai hitelesség és a hiteles ételszerűség kérdése. A terápiák hosszú távon azoknál működnek, akik hajlandóak a szemléletükön is változtatni. Bennük elindul egy mély belső átalakulás. A sajtóban egy korszaknak tekinthető irányzat kezd kialakulni, amely csak a sikertelen természetes gyógymódok kezeléséről ad hírt. A sikeres eredményeket nem jelenítik meg ilyen arányban. Hiába van több száz hatékony és sikeres eredmény, egy-két negatív hangvételi írás a többi százzal is semmissé teheti.

Dr. Forrai Márta: Az orvosok talán-talán egy picit jobban elfogadóbbak, mint korábban, de csak akkor, ha ismerik azt a személyt, akivel erről beszélnek. Az egészségügyi szakdolgozók között nagyobb az elfogadás. A társadalom többi tagjai között megnövekedett a természetes gyógymódok elfogadása. A sajtóban nem érzékelem, hogy a természetes gyógymódokról több megjelenés lenne. Talán valamivel több cikk van, de sokkal több cikk nincs.

Dr. Hegyi Gabriella: Nőtt ez érdeklődés úgy a kliensek, mint a szakemberek részéről, tehát folyamatos a növekedés.

Dr. Lipóczki Imre: Lassan, de határozottan pozitív változást tapasztalok mind a négy kategóriában.

Néhány konkrét adalék:

Az 1970-es években eltávolítottak a DOTE-ről egy belgyógyász tanársegédet, mert véletlenül kitudódott róla, hogy nem az intézmény falain belül ugyan, de akupunktúrás eljárást alkalmazott (mellesleg eredményesen). Ma ezen intézmény jogutódjában a Debreceni Egyetem ÁOK-án kötelezően választható tárgyként ízelítőt kapnak belőle a végzős medikusok.

Nekem 9 év gyakorlat után jelent meg az első orvos a magánrendelésemen. Azóta 5 professzort (nem orvosok), nagyon sok osztályvezető kollégát, háziorvost, egyéb szakorvost kezeltem, nagy részüket eredményesen.

Dr. Szalkai Iván: Az orvosok véleménye kettős:

a. A hivatalos közegek a természetgyógyászat ismerete nélkül elutasítóak (piacvédő mechanizmus), abban az esetben is, ha a nem konvencionális eredmények jobbak és olcsóbbak, eredményesebbek.

b. Egyedi orvosok jelentős számban tanulnak valamilyen természetgyógyászati ágazatot, de képzettségi és információs hiányaik miatt nem mindig a leghatékosabbakat. Alapvetően az az orvos fordul az alternatív ismeretek felé, aki rájött a konvencionális gyógymód korlátaira.

c. Szakdolgozók között jelentős az érdeklődés

d. A társadalom tagjai között jelentős az érdeklődés, felmérések szerint már a 70%-ot eléri. Sajnos, minthogy hivatalos tájékoztatás nincs a témában, ezért sokan járnak ezoterikus, vagy kevésbé hatásos, teljességében nem ismert módszereket alkalmazó kezelésekre.

Vereb-Kató Henriett: Azt tapasztaljuk, hogy egyre több az orvos képzéseinken. Hogy csak érdeklődés vagy valódi tudásvágy hajtja őket, az már egy más kérdés. Van, aki elhivatott, és minden eszközzel szeretne segíteni pácienseinek, ezért jön tanulni, de van, aki „megnézem mit tanítanak itt” „felkiáltással” érkezik. Egyre több egészségügyi szakdolgozó érkezik egészségügyi területről természetes gyógymódokat tanulni. Többnyire szakmájukból kiábrándult „egészségügyi-ek”. Tisztelet a kivételnek!

A társadalom többi tagjai között egyre népszerűbbek a természetes gyógymódok. Egyfelől az egészségügyi ellátó rendszer hiányosságait kompenzáló, másfelől egyre egészségtudatosabbak az emberek. A sajtóban is egyre több természetes gyógymóddal foglalkozó írást látok.

A válaszok összegzése: Lassú, de határozott változás tapasztalható mind a négy területen, melynek fontos jele, hogy egyre több orvos és egészségügyi szakdolgozó érdeklődik a természetgyógyászat iránt és közülük sokan megtanulják és alkalmazzák is az alternatív gyógymódok egy részét. Ennek a változásnak fontos része az is, hogy különböző okokból a társadalom tagjai között egyre népszerűbbek a természetes gyógymódok. A válaszok többsége egyre nyitottabbnak ítéli meg az orvosok hozzáállását a természetgyógyászathoz. Azonban ennek pontos okát nem tudják megmondani. Jó esetben lehet az elhivatottság, a betegek gyógyításának új lehetőségei iránti tudásvágy. Emellett azonban feltételezzük, hogy az okok között lehet a piaci lehetőségek támasztotta igény is. A természetgyógyászat a megjelenése óta piaci alapon szerveződik, működik. A társadalombiztosítás továbbra sem finanszírozza ezeket a gyógyító tevékenységeket az állami egészségügyi intézményekben, így ezeket az orvosok többnyire magánpraxisukban folytatják. A versenyképesség megtartásához pedig szükségük van az új alternatív módszerek ismeretére is, hiszen a piacon, egyre növekszik az igény a természetes gyógymódok iránt.

Az érdeklődés nagyobb a betegek részéről, bár ez a mostani pandémiás helyzettel is magyarázható, amint azt többen is említették. Egy 2020-ban végzett felmérés szerint viszont nem növekedett a kereslet a természetes gyógymódok iránt³³. A vizsgálat arra irányult,

hogy milyen hatást gyakorolt a koronavírus-járvány a betegek természetgyógyászathoz (komplementer gyógymódokhoz) való viszonyulására az elektív sebészeti műtétek (az egészségi állapot kockáztatása nélkül halasztható műtétek) előtt álló betegek körében. A koronavírus-járvány hatására a válaszadók 91,4%-ának nem változott meg a véleménye a nem konvencionális kezelésekről, 8,2%-a bizakodóbban tekintett ezekre. A komplementer terápia betegségmegelőző hatása iránt a válaszolók 16,8%-a volt bizakodó, 25,4%-a elutasító, 57,7%-a nem formált véleményt. A válaszadók 24,7%-a vett igénybe élete során alternatív módszereket, a koronavírus-fertőzés megelőzésére csak a nyilatkozók 10%-a alkalmazna ilyen gyógymódokat. Kizárólag a pandémia hatására senki nem kezdett el komplementer gyógymódokat használni. A kérdőívet kitöltők 55,6%-a használt gyógynövénykészítményt élete során. A járvány ideje alatt a válaszadók 27,5%-a vett igénybe gyógynövénykészítményeket; a gyógymód alkalmazása és a vizsgált szociodemográfiai tényezők között nem találtak összefüggést. A gyógynövények alkalmazása alacsonyabb mértékű volt a daganatos és a thromboemboliás betegek között.

A fenti vizsgálat alapján a komplementer gyógymódok használata feltehetően a járvány miatt elrendelt korlátozásokból adódóan csökkent, a gyógynövények alkalmazása azonban nem változott lényegesen. A válaszadók tizede használt komplementer gyógymódot a koronavírus-fertőzés megelőzésére. Bár az idézett vizsgálat eredményei és az általunk kapott válaszok eltérnek egymástól, a megkérdezett szakemberek közül minden válaszadónk egyetértett abban, hogy a betegek körében emelkedés tapasztalható a természetgyógyászatot választók számában. Az indoklásban is megegyeztek a vélemények, miszerint az egészségügyben a pandémia miatt megnövekedett várokozási idő lehet ennek az oka. Ez az adat viszont arra utalhat, hogy a lakosság körében ismert az alternatív gyógyító módszerek használhatóságának lehetősége. Lehet, hogy amúgy nem venné igénybe ezeket a természetgyógyászati szolgáltatásokat, de a pandémia teremtette krízis helyzetben számol és él is ezzel a lehetőséggel. Ami közvetetten, de arra utal, hogy a lakosság körében létezik a bizalom a természetgyógyászat irányában.

A sajtóra vonatkozó kérdéskörhöz kapcsolódóan egyik interjúban a válaszadó említette a BTK 187.§-nak módosítását („kuruzslótörvény”), amely szerint a törvény minden eddigénél szigorúbban büntetné az ún. csodadoktorokat, vagyis azokat, akik ellenszolgáltatásért vagy rendszeresen orvosi, egészségügyi szak-

képesítéshez kötött pszichoterápiás vagy nem-konvencionális és a természetgyógyászati tevékenységek körébe tartozó tevékenységet jogosulatlanul fejtenek ki egy év szabadságvesztéssel büntethetők. A jogszabály azonban több szakmai szervezet tiltakozását váltotta ki. Abban egyetértettek, hogy a sarlatán, önjelölt pszichoterapeutáktól meg kell tisztítani a szakmát, de mivel a „törvény” nem fogalmaz pontosan, olyan szakmák, mint a művészet-család- vagy gyászterapeuta tevékenységek is veszélybe kerülhetnek. A gond az a jogszabállyal, hogy a szövegéből nem derül ki, hogy pontosan mely tevékenységek jogosulatlan végzését büntetnék. A jogszabályt az Alkotmány Bíróság 2021. júliusában alaptörvény-ellenesnek nyilvánította³⁴. A sajtó ebben az esetben figyelemmel kísérte a törvény sorsát, amely közvetve arra utal, hogy nem közömbös a természetgyógyászat „sorsát” illetően.

6.) Tapasztalatai alapján milyen Magyarországon a természetes gyógymódok iránti érdeklődés? Ma Magyarországon általában kik keresik fel a természetgyógyászokat? (anyag/területei/ képzettségbeli és más különbségek) Ha erről is vannak tapasztalatai: az ország lakossága mennyire ismeri és használja ezeket a gyógymódokat saját maga és családtagjai gyógyítására? (Mit/miket használnak leginkább?)

A válaszok összessége: Az erre a kérdésre adott válaszok szintén megerősítik a korábban bemutatott kutatási eredményeket, amelyek szerint a természetes gyógymódok iránti érdeklődés növekvő tendenciát mutat Magyarországon. A szakértők tapasztalati alapján a gyógynövények és a különböző masszázsterápiák – ezek között a reflexológia – a leggyakrabban használt gyógymódok. Azt, hogy kik tanulják meg és használják ezeket a gyógymódokat saját maguk és családtagjaik gyógyítására, egy lakossági kérdőíves vizsgálat segítségével lehetne részletesen megvizsgálni. A természetgyógyászatot választó páciensek esetében a személyes jó tapasztalatok átadásának az ún. szájhagyománynak kiemelt szerepe lehet. A sikeres természetgyógyászati kezelésen átesett barát, ismerős ajánlása fontos a gyógymódválasztás tekintetében, vagyis a laikus irányító rendszer nagy szerepet játszik a betegségmagatartás kialakításában. A természetes gyógymódok iránti érdeklődés növekedésénél ezt a szempontot sem hagyhatjuk figyelmen kívül³⁵

7.) Becslése szerint megközelítőleg hány – itthon vagy külföldön szerzett – végzettséggel rendelkező képzett szakember lehet az országban?

A válaszok összegzése: A kérdésre kapott válaszokból kitűnik, hogy ma senki sem tudja pontosan hány, a természetes gyógymódot ismerő, képzett szakember lehet az országban és azt sem, hogy milyen területi különbségek lehetnek ebből a szempontból. A becslések alapján 10-15 ezer természetgyógyász dolgozik az országban, elsősorban a nagyvárosokban. Arra vonatkozóan, hogy ebből hányan rendelkeznek orvosi vagy egészségügyi szakképesítéssel, nincsenek adataink. Egy nemzetközi felmérés szerint több mint 150 000 bejegyzett komplementer-tanúsítvánnyal is rendelkező orvos, valamint több mint 180 000 bejegyzett, de orvosi képesítéssel nem rendelkező gyógyító látja el a komplementer orvoslási szolgáltatásokat Európa 39 országában¹². De ennek a vizsgálatnak az eredményéből se tudunk következtetni a magyarországi adatokra. Ezért is tarjuk fontosnak, hogy elkészüljön egy olyan nyilvános országos adatbázis, amelynek segítségével megtudhatjuk a végzettséggel rendelkező szakemberek számát, továbbá azt is, hogy közülük hányan használják is ezt a szaktudást.

8.) A különböző természetes gyógymódok mennyire alkalmasak arra, hogy az egészségügyi intézmények zavarai esetén (járvány, rendkívüli időjárás vagy más miatt) valamilyen szinten pótolják az egészségügyi intézmények szerepét?

Árendás László: Tudni kell, és hallgatóinknak is tisztában kell lenniük azzal, hogy a természetgyógyászatnak is megvannak a határai! ...Viszont sok esetben kizárólag az egészségügyi intézmény tud segíteni, s ezekben az esetekben nem lehet beleszólni, helyettesíteni!

Bánszky Judit: Nagyon sok mindenre alkalmasak ezek a gyógymódok, kiegészíthetnék az orvosi terápiát, de főleg a megelőzés és enyhébb problémák esetén alkalmazhatók.

Csizmadia Ágnes: A primér prevencióban kellene alkalmazni. A tudat szinteket kellene velük emelni.

Daróczi Zoltán: Abszolút, ha jól alkalmazzák hatékonyan kiválthatóak az életszerűség keretein belül. De fontos betartani a kompetencia határokat.

Dr. Hegyi Gabriella: Javaslatot tettünk le az EMMI államtitkárságára, hogy a csoportpraxisokba vonják be a természetes gyógymódokat ismerőket is. Válasz még nincs... Vannak olyan bizonyított gyógymódok, amelyek képesek csökkenteni az egészségügy terheltségét szakavatott, ellenőrzött kezekben.

Dr. Lipóczki Imre: Megfelelő hozzáértés és bölcs szervezés mellett a CAM, de helyesebben, és precízebben szólva az Integratív Medicina, képes, legalábbis jórészt pótolni a konvencionális orvoslást.

Dr. Szalkai Iván: A természetgyógyászati szakmák közül teljes értékű ellátás nyújtására az ayurveda, a hagyományos kínai gyógyászat és a homeopathia alkalmas. A többi terület a kezeléseket támogatását végzi.

Dr. Zupkó István: A járvány miatt megváltozott helyzet – az egészségügyi intézmények teljes vagy részleges hozzáférhetetlensége, nagyobb érdeklődés a természetgyógyászat iránt – véleménye szerint nem változtatott a jelenlegi helyzeten és nem lát lehetőséget arra, hogy hasonló rendkívüli helyzetben, ami a klímaváltozás miatt is kialakulhat, a természetgyógyászati módszerek részben pótolják az egészségügyi intézmények szerepét.

Vereb-Kató Henriett: Vannak olyan részei az egészségügyi ellátásnak (nyilván nem a sürgősségi ellátás), amit zavar esetén részben vagy egészben természetes gyógymóddal lehet pótolni.

A válaszok összegzése: A válaszadók többsége szerint a kompetenciahatárok figyelembevételével kiegészíthetik a természetes gyógymódok az egészségügyi ellátást. A Szegedi Tudományegyetem tanszékvezető tanára semmilyen lehetőséget nem lát erre, de a megkérdezett szakértők többsége úgy látja, hogy a természetes gyógymódok alkalmasak az egészségügyi intézményekben folyó tevékenységek kiegészítésére. A betegségek megelőzésében azonban fontos szerepe lehet a természetgyógyászatnak, különösen akkor, ha a beteg ember életmódjában, életvitelében a kezelések hatására szemléletváltozás megy végbe és a páciens az egészségesebb életmód felé fordul.

9.) Végül mit lehetne tenni annak érdekében, hogy Magyarországon a jelenleginél többen tanulják meg és használják a természetes gyógymódokat?

Árendás László:

- Elsősorban a '97-es rendelet adta lehetőségeket kellene bővíteni olyan szakmákkal, melyek évek alatt beigazolták létjogosultságukat a természetes gyógymódok területén;
- Engedélyezni kellene az önálló tevékenységet, hiszen a rendelet értelmében csak orvosi felügyelet mellett lehet végezni a természetgyógyász működést;
- Folyamatosan meg kellene újítani a legújabb kutatásoknak és tapasztalatoknak megfelelően az oktatott anyagokat, pl.: táplálkozásban (NEM Dietetika!)

- A felnőttképzés területén oktatható szakmákat bővíteni kellene;
- Szükséges lenne változtatni a „belépési kapu” feltételein, hiszen a jelenleg érvényben lévő rendeletek alapján 16 év a tanulási kötelezettség, így egyre kevesebben fognak érettségivel rendelkezni;
- Csökkenteni kellene a papír alapú dokumentációt, s el kellene fogadni az elektronikus tárolási lehetőséget;
- Az egészségügyi intézményekben, wellness központokban, kórházakban, gyógyító centrumokban nyitottabbá kellene válni a természetgyógyász végzettségűek alkalmazására, természetesen ennek meg kellene teremteni az anyagi feltételeit is!
- S nem utolsó sorban a reklámok közül ki kellene tiltani azokat a reklámokat, melyek egészségkárosító termékeket propagálnak. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy ennek az anyagi háttere döbbenetes, ezeket leszorítani valóban nagy feladat lenne! (pl.: Gyógyszertárak kontra Homeopátia; Margarin reklámok kontra egészséges főző-sütő alapanyagok stb.)

Bánszky Judit: Egyfelől támogatni kellene anyagilag a képzéseket, mert azok az emberek, akik rászánják magukat egy-egy képzésre, nagyon sok pénzt fordítanak erre. Néha akár 300-400 ezer forintot is szánnak arra, hogy tanuljanak és ehhez semmiféle állami támogatás sincs. Támogatni kellene, nem pedig rossz fényben feltüntetni a természetgyógyászatot. Fel kellene emelni a kiegészítő terápiákhoz. Nagyon sokat tehetne a média a természetes gyógymódok, betegségek megelőzési lehetőségeinek ismertetésében.

Csizmadia Ágnes: Mindenekelőtt el kellene vetni azon állításokat, hogy kuruzslás a népi gyógyászat, az ősi paradigmák alkalmazása. Mint minden szakmában, itt is lehetnek kevésbé hozzáértők, ezért jobban kellene ellenőrizni a valós bizonyítványok meglétét a praxisokban, illetve kiszűrni az e nélkül dolgozókat. Akik valós bizonyítvánnyal rendelkeznek, hivatalosan is elismerést érdemeljenek. Igazi értékkel kellene, hogy váljon a többi gyógyászati módszer mellett a természetes gyógymódok minden – államilag elfogadott – ága. Legyenek szaklapok, publikációk.

Daróczi Zoltán: Teret adni az iskolákban. Korrekt sajtó. Legalább ötöd annyi támogatás, mint amit a gyógyszergyártók kapnak. Engedni az egészségturizmust. Egy koordinált oktatásügyi összefüggő stratégiára van szükség. A közintézményekben teret kell adni az egészséges életmódról szóló ismertető előadásoknak. Az 1997-es rendeletet módosítani kell a mai kor

kihívásainak megfelelően. Változtatni kell a természetgyógyász képzéseken. Ki kell dolgozni a természetgyógyász képzéseket vezető intézmények szakmai ellenőrzését. Ki kell dolgozni az oktatók tudásszintjének folyamatos emelését és fejlesztését. Többlépcsősre kell szervezni a természetgyógyászati végzettségeket. Jelenleg ugyanolyan kompetenciái vannak egy éppen az iskolapadból kikerült természetgyógyásznak és egy már több mint 10 vagy 20 éve praktizáló szakembernek. Ezt segítheti például a mestervizsga bevezetése.

Dr. Forrai Márta: Az én környezetemben én mondom mindenkinek a lehetőségeket és gondolom, hogy sok nem orvos természetgyógyász is mondja a lehetőségeket. De sokan ragaszkodnak a gyógyszerekhez. ... Szerintem a média tudna ebben segíteni.

A sarlatánok rontják a szakma nimbuszát. Ki kellene szűrni őket.

Az oktatás bővítése is segíthet ezen. Én sok éve oktattam az Egészségügyi Főiskolán Pécsen és a Testnevelési Egyetemen életmódot, ill. gyógynövényeket. Volt egy pályázat, kb. 10 éve, amit a Pécsi Egészségügyi Főiskola nyert meg. Ennek segítségével több évig folyt természetgyógyász képzés. Én oktatóként vettem részt ebben.

Dr. Hegyi Gabriella: Megalakult a Magyar Integratív Medicina Szövetség, amely érdekvédelmi és tanácsadó szerv is lehet. De fontos lenne a képzés egyetemi szintre való emelése BSc vagy MSc diplomával, valamint a Szakmai Kollégiumi Tagozatok közé való visszamemlése a témának - mint ahogy volt eddig is.

Dr. Lipóczki Imre: Ha látnák, megtapasztalnák a CAM hasznát, előnyeiket úgy az ellátók, mint az ellátásban részesülők. Ehhez jobban szóhoz kellene juttatni a CAM-ot. Nagyobb nyilvánosság, konkrét ellátott, gyógyult esetek bemutatása, beszámoló, eljárások bemutatása, eredményességének láttatása tények alapján.

Dr. Szalkai Iván: A COVID-19 járvány kapcsán javasoltuk a Magyar Orvosi Kamarának, hogy hallgassanak meg bennünket, mert a nem konvencionális gyógymódoknak sikeres preventív módszerei vannak. Heves ellenállásba ütköztünk.

Vereb-Kató Henriett: Tájékoztatás, egészségnevelés.

A válaszok összegzése: Ezekből a válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a szakma képviselőinek számos olyan javaslata van, ami segíthetné, hogy Magyarországon a jelenleginél többen tanulják meg és használják a természetes gyógymódokat. Jelenleg azonban nincs olyan hivatalos szervezet, amely lehetőséget adna ezeknek a javaslatoknak az összegyűjtésére, ezek megvitatására és képviselésére.

A megfelelő tájékoztatást mindenki fontosnak tartja. Egyetértenek a képzés fontosságában és abban is, hogy az új kutatási eredményeket be kell építeni a képzésbe.

A megfelelő tájékoztatásban a médiának fontos szerepe lehet a társadalom véleményformálásában, a természetgyógyászat megítélésében.

Ezeket a változásokat elősegítené, ha az elmúlt évtizedekben történt hazai és nemzetközi tendenciák és az ökológia válság figyelembevételével az egészségügy vezetői egy új koncepciót dolgoznának ki a természetgyógyászat szerepéről, lehetőségeiről az egészségügyi- valamint a gyógyító- megelőző feladatok ellátásában.

3. A kutatás értékelése, következtetések

Kutatásunk egy új társadalmi helyzet, az egészségügyi intézmények megnövekedett sérülékenységének vizsgálatát tűzte ki célul, amely szükségessé teszi a következő kérdések vizsgálatát:

Az egészségügyi intézmények működését veszélyeztető rendkívüli helyzetekre hogyan tud egy társadalom felkészülni?

Hogyan lehet az egészségügyi intézményekre nehezedő terheket a rendkívüli időszakokban csökkenteni?

Mennyiben és hogyan járulhatnak hozzá a természetes gyógymódok a rendkívüli helyzetek miatt kialakuló kockázatok csökkentéséhez?

Ezek a kérdések az egyre jobban mélyülő ökológiai válság és a járvány miatt az egész ország számára stratégia fontosságúvá váltak. A kérdésekre az érintett intézmények és szakemberek részvételével több évig tartó kutatás alapján adható érdemi válasz. Kutatásunkban e kérdéseknek csak egy szűk részét - a természetes gyógymódok szerepét a kockázatok csökkentésében - vizsgáltuk meg.

1.) A vizsgálat első és legfontosabb eredménye az, hogy a nemzetközi tapasztalatok, a korábban végzett hazai vizsgálatok és a megkérdezett szakemberek véleménye alapján a természetes gyógymódok a fejlett országokban, köztük Magyarországon is fokozatosan növekvő szerepet töltenek be az egészségügyi ellátásban és ezen kívül is, az ennél tágabb értelemben vett gyógyító-megelőző feladatok ellátásában.

2.) Ennek a tendenciának egy eddig keveset vizsgált előnye, hogy hozzájárul az egészségügyi intézmények növekvő sérülékenysége miatt kialakuló kockázatok csökkentéséhez, mivel a természetes gyógymódok egy része rendkívüli helyzetekben is használható. Így ezek a gyógymódok rendkívüli helyzetekben hozzájárulhatnak az egészségügyi intézmények terheinek csökkentéséhez.

3.) A természetes gyógymódok szerepe azért is felértékelődik, mert hozzájárulhatnak a klímabarát egészségügyi célok megvalósításához. Az alternatív gyógymódok nagyobb része jelentősebb külső erőforrások igénybevétele nélkül (például nagy épületek, műszerek) is alkalmazhatók. Ezeknek a gyógymódoknak ezen kívül megvan az az előnyük is, hogy használatuk környezeti terhe minimális. Ilyen gyógymód például az akupresszúra, a hydroterápia, a különféle masszázsterápiák, a zeneterápia és a meditáció.

4.) 1997 óta, amikor Magyarországon a természetes gyógymódokról szóló törvényt elfogadták, a természetben és a társadalom életében is jelentős változások történtek. Ezért ezt a törvényt a megváltozott körülmények figyelembevételével újra át kellene gondolni.

5.) A természetgyógyászok képzésében résztvevő és a képzéseket szervező szakemberek számára is fontos, hogy a természetgyógyászok magas szakmai szinten végezzék a tevékenységüket, ami a hozzájuk forduló betegek szakszerű ellátásának kulcsa. Ez a magas szinten végzett szakmai munka eredményezheti az orvosszakma és a társadalom pozitív megítélését is a természetgyógyászatról. Így ezeknek a képzéseknek kulcsszerepe van abban, hogy a természetgyógyászat megtalálja a helyét az egészségügyben és ezáltal más országokhoz hasonlóan, Magyarországon is növekedjen az integratív medicina szerepe az ellátásban.

6.) A kutatás további eredménye, hogy az elmúlt 10 évben a természetes gyógymódok társadalmi támogatottsága – számos más országhoz hasonlóan – Magyarországon is folyamatosan növekedett.

7.) A kedvező változások ellenére a természetgyógyászat „hivatalos” elismeréséért és támogatásáért továbbra is kemény küzdelem folyik Magyarországon. A Magyar Integratív Medicina Szövetség egyik fontos célja, hogy összefogja és szervezett keretek között képviselje a szakmai elismerésért küzdő szakemberek érdekeit.

8.) A természetes gyógymódok széleskörű ismerete erősítheti a gyógyítás területén egy a jelenleginél szélesebb körű társadalmi együttműködés kialakulását. Kutatásunk egyik eredménye az, hogy Magyarországon megvan az ehhez szükséges társadalmi támogatottság. Ezt a tendenciát megerősíthetné egy ilyen irányú kormányzati támogatás.

9.) Az ökológiai válság és ezen belül az éghajlatváltozás várható hatásaira való felkészülésnek és az ellátás ökológiai terhei csökkentésének is az egyik fontos része az „otthon is használható gyógymódok” minél szélesebb körben történő ismerte és használata. Ezek közé a gyógymódok közé tartozik a természetes gyógymódok egy része is. Ez a felkészülés kormányzati és szakmai támogatással komoly eredményeket érhetne el Magyarországon.

Az ökológiai válság közel ötven éve kihívást jelent minden ország, de különösen a fejlett országok számára. Éppen ötven éve, 1972-ben, jelent meg „A növekedés határai” című könyv³⁶ és ugyanabban az évben tartották meg Stockholmban az ENSZ első környezeti világkonferenciáját. Ezek voltak az első jelentős események, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a folyamatos gazdasági növekedés miatt a természet és a társadalom közötti harmónia megbomlott. Ma már tudjuk, hogy ennek a változásnak súlyos ökológiai és társadalmi következményei lettek. Ezek a következmények a jövőben még súlyosabbá válhatnak és ez a változás veszélyt jelent az emberek és az egész élővilág egészségére és életére. Ezt a veszélyt felismerve az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban számos programot dolgoztak ki, indítottak el az ökológiai kockázatok csökkentése és az élet védelme érdekében. Ennek ellenére ez a válság tovább mélyül. Ennek az ellentmondásnak az elemzéséről és az ellentmondás feloldásnak lehetőségeiről, amelynek kulcsfontosságú része az értékrend változása, szól a „Klímaparadoxonok” című könyv³⁷.

Az egészség és az élet minden társadalomban kiemelt fontosságú érték, ezért hipotézisünk szerint az egészségügyi ellátás vagy még inkább a gyógyítás területén születhetnek meg az érdemi válaszok az ökológiai válság és a klímaváltozás kihívásaira. A lehetséges válaszok közé tartozik az integratív medicina és a természetgyógyászati módszerek széleskörű alkalmazása is. E módszerek a tanulmányban bemutatott előnyök mellett hozzájárulhatnak egy új öko- és klímatudatos értékrend kialakulásához és megerősödéséhez, valamint további változásokat indíthatnak el a társadalmi élet más területein is. Így az egészség és az élet védelmében született társadalmi válaszok hozzájárulhatnak az ökológiai válság és a klímaváltozás kockázatainak csökkentéséhez, hosszabb távon pedig ahhoz is, hogy a természet és a társadalom között újból harmonikus kapcsolat alakuljon ki.

Köszönetnyilvánítás

Készült a IV/1183-1/2020/EGST számú támogatási szerződés/támogatói okirat keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma által az “Éghajlatváltozás és egészség” című Jelentés és Kézikönyv elkészítéséhez biztosított támogatásból.

Köszönjük az interjúban közreműködő szakemberek segítségét.

Szerzők hozzájárulása

A.Z.L.: kézirat tervezése, elkészítése, irodalmazás; K.E.: kézirat tervezése, irodalmazás, kézirat elkészítése

Érdekeltségek

A szerzőknek nincsenek a tartalmat érintő érdekeltiségeik.

Nyilatkozatok

A szerzők nyilatkoznak arról, hogy a cikk végleges változatát valamennyi szerző elolvasta és jóváhagyta.

Irodalomjegyzék

1. Antal Z. L - Ferencz Z. Páldy A. (szerk.) (2020) „Éghajlatváltozás és egészség” jelentés <https://szociologia.tk.hu/2020-eghajlatvaltozas-es-egeszseg-jelentes>
2. WHO (2018): COP24 Special Report Health and Climate Change <https://apps.who.int/iris/handle/10665/67163>
3. Antal Z. (2016): A gyógyítás társadalmi beágyazottsága, Budapest, Argumentum Kiadó
4. Aterah Z., Nusrat, A. Z., Majd, I. Wayne p. M. (2019) Integrative Medicine Is a Good Prescription for Patients and Planet. The Journal of Alternative and Complementary Medicine, 12. <https://www.liebert-pub.com/doi/full/10.1089/acm.2019.0421>
5. Komplementer medicina – a bizonyítékokon alapuló orvoslás elvei alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Tudományok Osztályának állásfoglalása Orv. Hetilap (2011) 152 (30):1197-1204. <https://doi.org/10.1556/OH.2011.29171>

6. World Health Organization. Programme on Traditional Medicine. (2002): WHO traditional medicine strategy 2002-2005. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/67163>
7. Koltay E. (2012) Népi orvoslás-és természetgyógyászat. In: Lázár Imre-Pikó Bettina (szerk.) Orvosi antropológia. 2012: 187-203. Medicina Könyvkiadó
8. Simon J.és Berend D. Á. (2011): Komplementer és alternatív gyógymódok. Fogyasztóvédelmi Szemle V. 2:69-78.
9. Eisenberg, D.M., Davis, R. B., Ettner, S. A., Wilkey S., Rompay, M. and R. Kessler.(1998), Trends in alternative medicine use in the United States, Journal of the American Medical Association, vol. 280 No. 18. <https://doi.org/10.1001/jama.280.18.1569>
10. Esmail N. (2007) Complementary and Alternative Medicine in Canada: Trend sin Use and Public Attitudes, Public Policy Sources, no.87. <https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/ComplementaryAlternativeMedicine.pdf>
11. Barnes J. Quality, efficacy and safety of complementary medicines: fashions, facts and the future. Part I. Regulation and quality. *Br J Clin Pharmacol.* 2003;55(3):226-233 <https://doi.org/10.1046/j.1365-2125.2003.01810.x>
12. Final Report Summary – CAMBRELLA (2012) (A pan-European research network for complementary and alternative medicine (CAM)) <https://cordis.europa.eu/project/id/241951/reporting>
13. Eöry A Szabó J; Csik, I. és szerzőtársai (2020) Az integratív medicina képzésének hazai koncepciója nemzetközi minták alapján, Orvosi Hetilap,2020:161(27): 1122–1130. <https://doi.org/10.1556/650.2020.31754>
14. WHO establishes the Global Centre for Traditional Medicine in India, Maximizing potential of traditional medicines through modern science and technology (2022) <https://www.who.int/news/item/25-03-2022-who-establishes-the-global-centre-for-traditional-medicine-in-india>
15. European Social Survey 2014: <https://www.europeansocialsurvey.org/data/themes.html?t=healthineq>
16. Varga O. E. (2007): A természetgyógyászat integrációja a modern medicinába, különös tekintettel az orvosképzésre és a hazai jogi szabályozásra, doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Orvos- és Egészségtudományi Centrum, Népügyészségi Kar, Magtartástudományi Intézet. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5384/Varga_Orso-lya_ertekezes.pdf?sequence=5
17. Koltay E. 2000-2005 között végzett gyűjtései alapján 18KSH (2009) Egészségfelmérés (ELEF) <https://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel310021.pdf>
19. Antal Z. L.és Szántó Zs. (1991): A természetgyógyászat és az orvostudomány konfliktusa. In: Leltár (szerk.: Gáthy Vera). MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest.
20. Koltay E. (1997) A természetgyógyászat helyzete Magyarországon a 20. században (kézirat)
21. Buda L. (2003) Az alternatív medicina tudományos orvosláshoz való viszonyának, társadalmi-lélektani, egészség-szociológiai háttérének elemzése és az egészségügyi ellátásban betöltött szerepének komplex empirikus vizsgálata. (PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvosi Kar) <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/3401/buda-laszlo-phd-2004.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
22. Soós S. Á. (2017): A komplementer terápiás gyógymódok ismerete és elfogadottsága a perioperatív ellátásban dolgozók és általános sebészeti betegek között (Doktori értekezés, SOTE) http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/soossandorarpad.d.pdf
23. Hanula Zs. (2016): Magyarország nem hisz az orvostudománynak https://index.hu/tudomany/2016/12/12/magyarorszag_nem_hisz_az_orvostudomanynak/
24. Homeopátia kutatás (2017) <https://444.hu/2017/11/08/a-magyarok-44-szazaleka-szerint-hasznos-a-homeopatia>
25. Bernát A. (2012): Hazai Egészséggazdaság avagy jól gazdálkodunk-e az egészségünkkel (GfK Hungária, TÁRKI, 2012) https://docplayer.hu/7943151-Hazai-egeszseggazdasag-avagy-jol-gazdalkodunk-e-az-egeszsegunkkel.html?fbclid=IwAR262_LcY6KUiUegFZMRTp-HqfT39b-aUiRrubvrWr3BVthvSIVkFbSbtJ8
26. Oravec M., Yu Funian (2019): A hagyományos kínai gyógyászat története a Semmelweis Egyetemen, Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió
27. <https://semmelweis.hu/etk/oktatas/hagyomanyos-kinai-gyogyaszat/>
28. <https://u-szeged.hu/sztehirek/2021-augusztus/egy-re-tobb-hallgatot?objectParentFolderId=1416>
29. Koltay E. (2000-2005) Természetgyógyász képzések 20 résztvevőjével készített adatai alapján
30. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0400002_eum (2/2004 (XI.17) EüM rendelet),11/1997 (III.5) és 40/1997 (V.28)

31. Bodeker G. et al (2005): „WHO global atlas of traditional, complementary and alternative medicine”, Kobe WHO Centre of Health Development) <https://apps.who.int/iris/handle/10665/43108>
32. Bobvos J, Páldy A (2021) „Zöld egészségügy” – Célkitűzés és megvalósítási lehetőségek. Egészségtudomány 2021(4) <https://doi.org/10.29179/Eg-Tud.2021.4.37-48>
33. Soós S. Á., Szűcs O., Darvas K. és mtsai. (2021) A koronavírus-járvány hatása a komplementer terápia és gyógymódok igénybevételére elektív sebészeti műtétek előtt. Orv Hetilap 2021;162(42): 1678-1686. <https://doi.org/10.1556/650.2021.32327>
34. <https://24.hu/belfold/2021/07/21/kuruzslotorveny-alaptorveny-ellenes/>
35. Freidson E. (1960) Client control and medical practice. Am J Soc.1960;65:374-382. <https://doi.org/10.1086/222726>
36. Meadows, D., Randers, J., & Meadows, D. (2005). A növekedés határai harminc év múltán. Budapest Kossuth Kiadó
37. Antal Z. L. (2015): Klímaparadoxonok. Budapest: L'Harmattan Kiadó